

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОРХИДСКИ“**

**ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ“**

КРИСТИНА ИВАНОВА СТОЯНОВА

**РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ И РАЙОНИРАНЕ НА
БЪЛГАРИЯ: МЕТОДОЛОГИЯ И УПРАВЛЕНИЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

**НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА
СТЕПЕН „ДОКТОР“ ПО ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 4.4 НАУКИ ЗА ЗЕМЯТА
(ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИАЛНА ГЕОГРАФИЯ НА БЪЛГАРИЯ. РАЙОНИРАНЕ НА
БЪЛГАРИЯ – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ)**

Научен ръководител:
Проф. д-р Нено Димов

София, 2020 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на разширено заседание на катедра „Социално-икономическа география” при Геолого-географски факултет на СУ „Св. Климент Охридски”, проведено на2020 г.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 16 септември 2020 г. от 16:00 часа в зала 242 на СУ „Св. Климент Охридски”.

Материалите по публичната защита са на разположение на интересуващите се в деканата на ГГФ, стая 254, ет.2 (северно крило), СУ „Св. Климент Охридски”, бул. „Цар Освободител”, № 15

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА:

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	стр.5
1. Причини, обусловили избора на тема на дисертационния труд	стр.5
2. Актуалност на изследваната проблематика	стр.5
3. Обект и предмет на изследването	стр.6
4. Цел и задачи на изследването	стр.6
5. Изследователска теза и хипотеза	стр.7
6. Изследователски подход и методология на изследването	стр.7
7. Информационно осигуряване на изследването	стр.8
9. Структура на дисертационния труд	стр.8
II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	
ВЪВЕДЕНИЕ	стр.8
ПЪРВА ГЛАВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ И КОНЦЕПТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ГЕОГРАФСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ И РАЙОНИРАНЕ НА ГЕОПРОСТРАНСТВОТО	стр.8
1.1. За необходимостта от концептуална преориентация и усъвършенстване на методологическия инструментариум на географското изследване на регионалното развитие и райониране на геопространството	стр.8
1.1.1. Регионалност и неравенства - същност, взаимосвързаност и защо е необходимо да се постави акцент върху тяхното обяснение и разкриване?	стр.10
1.1.2. Фактори и факторни зависимости за районообразуване и за териториална организация на природно-социалните системи и защо е необходимо и как да измерим влиянието им?	стр.10
1.1.3. Районна ефективност и районна справедливост - съдържание и каква е добавената стойност за регионалния анализ от приложението им?	стр.12
1.2. За същността на района/региона	стр.12
1.2.1. Дискурси за конструиране и анализ	стр.12
1.2.2. Подходи и методи за пространствено отграничаване	стр.13
1.3. Усъвършенстване на модела и алгоритъма за географско изследване на регионалното развитие и райониране на геопространството	стр.14
ВТОРА ГЛАВА: ПРОСТРАНСТВЕНИ СПЕЦИФИКИ И ДИНАМИКА НА ПРИРОДНО-СОЦИАЛНАТА РЕАЛНОСТ В БЪЛГАРИЯ (2007–2017 Г.)	стр.15
2.1. География на териториалните особености на демографското и социално развитие	стр.15
2.1.1. Териториални диспропорции в демографския потенциал	стр.15
2.1.2. Териториални измерения на социалната ентропия	стр.16
2.2. География на териториалните особености на икономическия и инвестиционен потенциал	стр.18

2.2.1. Териториални тенденции в темпа на растеж на брутния вътрешен продукт	стр.18
2.2.2. Териториални специфики на структурата на брутната добавена стойност	стр.19
2.2.3. Териториални измерения на предприемачеството	стр.20
2.2.4. Териториални диспропорции в иновационния потенциал	стр.21
2.3. Териториално-йерархични особености и функционална обвързаност на селищната мрежа и административно-териториалните единици	стр.22
2.4. Териториални диспропорции в транспортна осигуреност и достъпност	стр.26
ТРЕТА ГЛАВА: РАЙОНООБРАЗУВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА СЛОЖНИ ПРИРОДНО-СОЦИАЛНИ СИСТЕМИ В БЪЛГАРИЯ	стр.28
3.1. Фактори и факторни зависимости за организация на националното геопространството	стр.28
3.1.1. Анализ на факторите за районогенезис	стр.28
3.1.2. Районообразуваща роля на градските центрове в страната	стр.30
3.1.3. Класификация и типология на районообразуващите фактори	стр.31
3.2. Опит за очертаване на териториалния обхват и граници на интегрални природно-социални райони	стр.32
3.2.1. Функционална обосновка, териториална структура и специализация на интегралните райони в България – 2017 г.	стр.33
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА: УПРАВЛЕНИЕ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ – ОТ ТЕОРИЯ КЪМ ПРАКТИКА	стр.42
4.1. Управление на регионалното развитие	стр.42
4.2. Регионални инструменти: икономия от мащаба, кълстери, кръгова икономика, интегрална районна (регионална) ефективност	стр.44
4.3. Държавно и регионално управление: системен модел	стр.48
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	стр.50
СПИСЪК ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ	стр.51
СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	стр.51
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	стр.52

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПРИЧИНИ, ОБУСЛОВИЛИ ИЗБОРА НА ТЕМА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Районирането е в теоретичния фундамент на географията като подход и метод, докато регионалното развитие е проблемна област, която привлича вниманието на различни специалисти – икономисти, историци, архитекти, статистици, демографи. Повечето от тях с основание отделят внимание главно на съществуващите регионални различия и неравенства. Те практически не проявяват интерес към генезиса на районирането (районообразуването), което е основен метод при географския анализ на пространствената организация на природните и природно-социалните системи.

Считаме, че чрез географския анализ на националното пространство се разкрива съществуващата обективна регионалност, докато регионалното развитие е процес, чрез който се обосновават политики за организация и управление на действителността (на регионалността). В този смисъл приемаме, че между районирането и регионалното развитие съществува взаимна връзка.

На свои ред, бързо променяща се реалност изисква усъвършенстване на методологичния апарат и подходите за анализ и оценка на трансформациите в глобален, национален, включително и в регионален разрез. Утвърждаването на районирането (научнообоснованото) като основен стълб на провежданата регионална политика в страната изисква преосмисляне на традиционно използваните към момента методи, подходи и алгоритми за оценка и анализ, тяхната актуализация, въвеждането на нови индикатори и показатели, характеризиращи регионалните природно-социални териториални системи и разкриващи процеса на районообразуване.

В тази връзка приемаме, че все по-належаща е необходимостта от системно изследване и допълване на методологията на регионално развитие и регионалната политика в страната. Наложително е обвързването на теорията на социално-икономическото райониране със съвременната методология на регионално развитие.

АКТУАЛНОСТ НА ИЗСЛЕДВАНАТА ПРОБЛЕМАТИКА

Съвременният етап от развитието на човешката цивилизация се характеризира със задълбочаващото се взаимодействие между обществото и природата. Това генерира непрекъснатата еволюция на природно-социалната реалност, при което се формират сложни нелинейни структури с различен пространствен обхват и функции. При динамиката на тези сложни отношения, непрекъснато нараства регионалната контрастност в света. Заедно с това се изменя и организацията на социално-икономическите процеси, която има изразено регионално проявление. Тези промени в организацията на природно-социалните структури са причина за изменение и на качеството на живота на хората. Поради това все по-наложителна и сложна става необходимостта от разкриване, оценяване и моделиране на сложните връзки и влияния на природните и природно-социални процеси.

Резултатите от редица научни изследвания разкриват тревожни тенденции в развитието на националното гестпространство – нарастват на социалната и икономическата ентропия, изоставащите в развитието райони разширяват своя териториален обхват, а

положителните ефекти от иновациите и чуждестранните инвестиции са недостатъчни за повишаване на доходите и благоденствието на хората.

Протичащите промени в структурата и организацията на природно-социалните системи са характерни за отделните равнища, включително и регионално, като изискват нова интерпретация и нов модел за управление. В него основен акцент трябва да бъде качеството на растежа.

Нарастването на неравенствата в националното пространство е причина за постоянно увеличаване на разходите за управление на територията. В резултат на това, ефективността на провежданата регионална политика намалява, като ограничава и задържа интегралния регионален растеж. Необходима е структурна промяна във философията на провежданата регионална политика в страната. Това е свързано с използването на нова парадигма (модел), дефинирана като пространствена функционалност.

ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на изследване на дисертационния труд са процесите на районообразуване в националното пространство и възникващите проблеми при регионалното развитие на България.

Предмет на изследване на научната разработка са особеностите, динамиката в развитието на формираните природно-социални териториални системи, факторите за районообразуване и райониране на националното геопространство, както и принципите на управление на регионалното развитие в България.

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настоящия дисертационен труд е извършване на системно изследване насочено към разкриване процеса на районообразуване, измерване на ефективността на формираните регионални интегрирани структури и на тази база да се обоснове подход за усъвършенстване на регионалната политика. Според нас, районообразуването е важен предхождащ етап и структурен елемент при райониране на геопространството. Най-общо при районообразуването се проследява формирането, профила и териториалния обхват на пространствените структури, които по съдържание винаги са природно-социални.

В хода на изследването беше установено, че районите са динамични териториални структури, с пространствено-пулсиращ характер, главната причина за която са функциите на градовете. Или динамиката на градовете трансформира по специфичен начин границите, функциите и типа пространствена организация на районите.

От така формулираната цел следват **резултатите от изследването: нов алгоритъм на процеса районообразуване, оптимизиран пространствен регионален модел за страната и усъвършенстван системен подход за географско изследване на регионалното развитие и неговото управление.** Обосноваването на нова схема за райониране на националното геопространство се приема като фундамент за предложения за нов подход за регионална политика, защото чрез районирането на геопространството се разкриват и фокусират проблемите на обективната регионалност и се открояват начините за ефективното управление на териториалните неравенства.

За изпълнение на така формулираната цел са определени четири групи задачи, които бяха последователно решавани:

- Изясняване на теоретико-методологичните въпроси и проблеми при географското изследване на регионалното развитие и райониране на геопространството, в частност: обосноваване на необходимостта от приложение на системен подход при изясняване структурата, организацията и функциите на природно-социалните системи и обосноваване на необходимостта от концептуална преориентация и усъвършенстване на методологическия апарат за анализ и оценка на териториалните неравенства;
- Разкриване на териториалните особености, динамиката и тенденциите в развитието природно-териториалните системи в националното геопространство през периода 2007 -2017 г.
- Анализирание, оценяване и ранжиране на факторите за районообразуване и функционална обосновка на нова схема (пространствен модел) за райониране на националното геопространство.
- Обосноваване на необходимостта и предлагане от нов системен модел за управление на регионалното развитие в страната.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ТЕЗА И ХИПОТЕЗА

Основната изследователска теза, която се защитава в настоящия дисертационен труд е че географското изследване на регионалното развитие и интегралното райониране на националното пространство следва да се анализират и оценяват в две фази – познавателна(аналитична) и приложна (планово-управленска). Свързването на двете фази следва да се основава на категориите районна справедливост и районна ефективност. Представянето на регионалното развитие в неговата познавателна същност изисква проследяване и прецизна интерпретация на регионалността, процеса на районообразуване и определяне границите на районите (регионите). При условие, че се използват районната ефективност и районната справедливост, тогава в зависимост от тяхната стойност и динамика, следва да се обосновават промените в административно-териториалното устройство и регионалната политика на страната. Възприетата хипотеза е, че съществуващата реалност винаги се проявява регионално, че регионалността е фундамента на районообразуването и районирането на националното пространство и сложните природно-социални структури са обективни и реални обекти на управленската практика.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОДХОД И МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Реализирането на поставената цел и дефинираните задачи наложи разкриване на генезиса и сложната еволюция на изследваните процеси, тяхната динамика и взаимодействието им с външната среда. Поради това в изследването са използвани съвкупност от научни подходи и методи – системен и хорологичен подходи, методи на анализ и синтез, сравнителен анализ, картографски, статистически методи и др.

ИНФОРМАЦИОННО ОСИГУРЯВАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За информационното осигуряване на изследването послужиха трудове и научни публикации на български и чуждестранни автори, както и стратегически и нормативни документи, регламентиращи регионалното и локалното (местно) развитие, предвид методическата и главно практическата насоченост на дисертационния труд.

СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд е в обем от 200 страници, от които две страници съдържание, три страници списък на картосхеми, схеми, графики и таблици, илюстриращи съдържанието, 172 страници изложение, седем страници библиографска справка и 10 страници приложения. Изложението се състои от въведение, четири глави и заключение. Библиографската справка съдържа 102 заглавия (в т.ч. научна литература, аналитични доклади, стратегически и нормативни документи), от които 15 на английски език, в допълнение са посочени и 9 интернет адреса. Основният текст е илюстриран от 20 картосхеми, 6 от които авторски, 3 схеми, 5 графики и 8 таблици. Представени са и 11 таблични приложения.

II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ВЪВЕДЕНИЕ

Във въведението последователно са дефинирани причините, предизвикали интереса към изследваната тематика, актуалността на темата, обекта и предмета на изследването, основната цел и задачи, използваната методология и информационната база на изследването.

ПЪРВА ГЛАВА

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ И КОНЦЕПТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ГЕОГРАФСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ И РАЙОНИРАНЕ НА ГЕОПРОСТРАНСТВОТО

1.1. За необходимостта от концептуална преориентация и усъвършенстване на методологическия инструментариум на географско изследване на регионалното развитие и райониране на геопространството

Изследването, прогнозирането, планирането и управлението на процесите на регионално развитие и райониране е научно-приложна дейност с нарастваща сложност.

Системната парадигма при изследване на процесите на регионално развитие и районообразуване дава широка основа за научното обяснение на сложното природно-социално многообразие, а системния подход и анализ се приемат за универсален метод за научни изследвания.

За същността и възможностите при приложение на системния подход в географските изследвания пише Димов (1987). Той посочва, че приложението на системния подход включва последователността за разкриване на генезиса, структурността, функционалността и ефектите (вкл. ефективността) на географските системи, като по този начин се обхващат условията и факторите, влияещи на съществуващата регионалност и регионалното развитие. Според Димов системния подход има 4 аспекта:

- Генетичен /хронологичен/, проследяващ промените и динамиката на териториалната структура за определен период от време, т.е. извършване на „диагностика“ на състоянието и развитието на изследваната територия и проследяване на нейната регионална еволюция;
- Структурен аспект, разкриващ вътрешната организираност на всяка териториална (пространствена) система или нейната структура, изразяваща се в определен тип връзки между системообразуващите елементи;
- Функционален аспект, който разкрива взаимодействието на системата с външната среда и влиянията върху нейната структура и функции. По своята същност функционалността е ново свойство на системата и в същото време естествено продължение на нейната структура към средата в която съществува и се развива;
- Районно-териториален аспект, характеризиращ синтеза между структурността и функционалността, проявяващ се чрез ефектите и ефективността на пространствените системи.

От предложения алгоритъм следва, че възможността за приложение на системния подход в географските изследвания се дължи на това, че предполага свързването на природното, социалното и икономическото развитие и организация в пространството.

Промените в териториалната организацията и начина на функциониране на природно-социалните системи и нарастващата териториална несправедливост са причините, които налагат извършването на системни изследвания, като изходно начало за постигане на ефективно и справедливо развитие на обществото.

Едновременно с това се налага преориентация и обогатяване на научния инструментариум за изследване на регионалното развитие. Възниква обаче въпросът за научният фокус на регионалните изследвания. Подборът и интерпретацията на данни, показатели, индикатори също е от определящо значение за правилната „диагностика“ на регионалните различия и неравенства, които следва да бъдат в основа на определяне на посоката и визията за развитие на конкретната територия.

Концептуално-идейната модернизацията и усъвършенстването на методологичния апарат на географските регионални изследвания не бива да се възприема като самоцел. Този процес следва да е отговор на нарастващите очаквания към хуманитарните науки. И следва да разкрива разнообразието, териториалните неравенства и регионалните идентичности. По този начин реалността и пространствена организация на обществото може да се осмисля и възприема по иновативен начин.

1.1.1. Регионалност и неравенства - същност, взаимосвързаност и защо е необходимо да се постави акцент върху тяхното обяснение и разкриване?

По своята същност регионалността и неравенствата са основни, универсални и взаимнообусловени пространствени категории на Земята (на реалността). Носителите им са природата и социума, или проявлението им е повече интегрално, отколкото секторно. Регионалността е едно от универсалните свойства в организацията и динамиката на природата и обществото. Разпределението на природните ресурси, на населението и селищната мрежа, както и на икономическите дейности протича под действието на различни закони и това обуславя неповторимото многообразие на Земята. Тази неравномерност генерира териториални неравенства от различен характер и съдържание и предизвиква процеси на трансформация и преходи от един тип структури към друг тип структури и пространствена организация. Поради тези причини считаме, че тази позиция следва да бъде изходна при анализиране и оценяване на процеса регионално развитие и при научното обосноваване на процеса райониране на националното геопространство.

Биномът „различия-неравенства“ придоби научна актуалност през последните години. Основателно се поставят въпроси за общото и различното между тези две категории. Може ли да се постави знак за равенство? Кое ги отличава и каква е научната интерпретация? Генезисът и проявлението са характеристиките отличаващи различията и неравенствата като категории. Но и още нещо – неравенствата могат да се управляват, регулират, оптимизират, докато различията са по-консервативна характеристика, поддържащи динамиката и цикличността на природните системи.

От тук следва заключението, че неравенствата в националното пространство са реални процеси с природно-социално съдържание и са в основата на районообразуването, причинявайки непрекъснато отклонения и пространствени аномалии в териториалната организация на природно-социалните системи и формирайки спецификата на регионалната организация на природата и обществото. От своя страна, системната регионалност е фундамента, базата на изследването и определянето на районната/регионалната структура на националното и глобалното геопространство.

1.1.2. Фактори и факторни зависимости за районообразуване и за териториална организация на природно-социалните системи и защо е необходимо и как да измерим влиянието им?

Районообразуването е проявление на нееднородността на географската обвивка и се приема като уникален във времето и пространството процес, който свързва природното и социалното в устойчиви пространствени съчетания.

В настоящето изследване процесът районообразуване се анализира в няколко основни разреза: първият, извършване на системен анализ и класификация на факторите, имащи районообразуваща роля, вторият – съставяне на статистически (математически) модел на природно-социалните системи чрез набор от показатели, разкриващи динамиката на социално-икономическите процеси и неравенства, и третият, приложение на нелинейния анализ за обяснение на регионалните и локалните пространствени структури.

Сложността и нееднородността на географската обвивка предопределят многомерните и хетерогенни съчетания от елементи и фактори по територията. Разкриването на уникални комбинации от фактори и тяхното обяснение, като основа за управление на територията е основна задача на географията. Не всички фактори обаче имат районообразуващи функции.

Системните анализи и оценки на социално-икономическото развитие на териториално равнище се открояват със своята динамика и приложна значимост и са необходими за плановата и управленската дейност. Възниква обаче въпроса как да се измери факторното влияние и факторните зависимости, в това число и неравенствата, като основен фактор за районогенезис. Проблемът за съдържанието на използваните показатели за измерване, описание и регулиране на социално-икономическите процеси следва да бъде в основата на научната интерпретация на процеса районообразуване¹.

При оценката на районообразуване е необходимо да се предложи обоснована класификация на (измерителите) – да се определят базови и допълнителни показатели при оценката на важни процеси. С помощта на базовите показатели се измерва влиянието на районообразуващите фактори, а чрез допълнителните - се разкрива характерната специфика на изследваната територия (или сравнителните предимства за развитие).

Допълването на системата от показатели е от определящо значение за научното обяснение на обективни съществуващите регионалност и неравенства, които са в основата на процеса районообразуване, чието разкриване следва да бъде основополагащо при управлението на регионалното развитие.

Възприемайки хипотезата, че градовете от по-високи йерархични нива оказват влияние във функционално отношение на съседните им територии, логично възниква въпросът как да измерим това влияние, в какъв териториален обхват се простира, как това влияние свързва и конгломерираща територията и кога можем да го определим като фактор за районогенезис и като цяло влиянието на градовете свързано ли е с формиране на райони в страната.

Считаме че методиката може да бъде допълнена и този изследователски процес следва да се състои от следните последователни стъпки:

1. Определяне на градските центрове, които могат да бъдат дефинирани като агломерационни ядра/центрове с потенциал за пространствено-конфигуриращи функции на регионално ниво на база следните критерии:

- високата концентрация на заети, измерена чрез гъстота на заетостта²;
- концентрация на икономическа активност, измерена чрез обем на произведена продукция;
- възлово положение в комуникационната мрежа, измерено чрез транспортна достъпност;
- потенциал за създаване на иновации, измерено чрез разходи за НИРД.

¹ Вж. Димов, Н., Регионални измерения в социалното развитие на България: опит за нелинеен анализ, Фондация "Фридрих Еберт", Институт по социология БАН, 2009 г.

² Показателят гъстота на заетостта разкрива колко нагъсто са разположени работните места. Използва се съотношението между броя на заетите и площта на изследваната териториална единица

2. Определяне на ареалите на функционалните градски зони на съответните големи и средни градове в страната, използвайки предложеното от ЕС и ОИСР определение за функционална градска зона и адаптирайки критериите спрямо реалностите в страната, възприемайки че зоната на града за пътуване от и до месторабота включва териториите на общини, в които най-малко 10 % от трудово заетите жители ежедневно пътуват до града.

3. Оценка на протичащите процеси на сближаване и реална конвергенция в обхвата на установените функционални градски зони, с цел разкриване и доказване (недоказване) на протичащи процеси на районогенезис, в това число установяване на цялост на процесите, формиране на идентичност и постигане на относителна хомогенност, чрез намаляване на неравенствата в развитието. За тази цел могат да се използват критерии като отстояние от водещия /в случая градския център/ по произведена продукция, преки чуждестранни инвестиции, средна работна заплата, среден доход на лице от домакинство, така че да се установи степента на реално сближаване между градския център и неговата периферия и дали протичат взаимни процеси на дифузия и движение на капитали и от градския център към съседните му територии.

1.1.3. Районна ефективност и районна справедливост - съдържание и каква е добавената стойност за регионалния анализ от приложението им?

Районната ефективност е един от качествените признаци на обективно съществуващите регионални териториални единици. Съдържа и количествено определя интегралния резултат от функционирането и организацията на природно-социалните системи. Тя е функция на взаимодействието между икономическата, социална и екологична ефективност, представлявайки свързващ елемент между отрасловата и комплексната стопанска ефективност.

Считаме, че комплексността на категорията районна ефективност, отнасяйки се освен до икономическите процеси, протичащи на дадена територия, така и до социалните, екологични, културни и политически, предполага тя да бъде използвана като основен инструмент при процеса на управление на регионалното развитие. Измерването на районната ефективност следва да бъде отправна точка при разкриване динамиката и тенденциите в регионалното развитие. Районната ефективност

Алгоритъмът за количествено определяне на районната ефективност следва да включва икономически, социални, екологични индикатори и да отразява тяхната динамика за определен времеви период.

1.2. За същността на района/региона

1.2.1. Дискурси за конструиране и анализ

Сложната същност на района/региона е причина за отсъствие в научната литература на общоприета дефиниция. Терминът район е с интердисциплинарно приложение - в биологията, антропологията, психологията, социологията, публичната администрация, историята и икономиката. Или районът е с универсално съдържание.

Несъмнено съвременното развитие се отличава с несравнима динамика на процесите, протичащи в геопространството. В тази връзка, немският изследовател М. Зинц

обръща внимание в своите изследвания, че съвременните функционално организирани общества имат много по обширни пространства на действие без ясни регионални разграничавания. Това допускане от своя страна, допълнително усложнява задачата за дефиниране на регионът като основа за устойчиво териториално развитие.

Регионалната многомерност налага и осмислянето и прилагането в процеса на райониране и на понятията подрайон и микрорайон

За целите на настоящето изследване природно-социалния район се възприема като динамична и вероятностна система с йерархична структура и граници, със специфичен тип териториална организация на икономиката и нарастваща районна ефективност, на основата на планиране, координиране и управление на конкурентоспособни дейности и политики, осигуряващи справедливи доходи нарастване на средната продължителност на живота на човешките ресурси³.

1.2.2. Подходи и методи за отграничаване на райони/региони

Изследването същността на процеса на отграничаване на райони – райониране, е от определящо значение за изпълнение задачите на настоящия труд. В редица трудове се подценява процесът на районообразуване или как се формират базовите териториално структури (системи), които са фундамента на всеки район. С малки изключения, не се измерва интегралната ефективност на социално-икономическите райони.

Възприемането на районообразуването като естествен и обективен процес, протичащ във време-пространството, то районирането може да бъде възприето и като крайна цел на дадено географското изследване, но и като метод на изследване, съчетаващо обективното, субективното и конструктивното (приложното) разбиране за същността на регионите. Многообразието на използвани подходи и методи при извършване на районирането, затвърждават заключението, че процесът на райониране е сложен и многопластов, каквато по своята същност е и природно-социалната реалност. Различните интерпретации са в резултат преди всичко на от субективизма, на индивидуалното възприемане и обяснение на авторите на съществуващата действителност. Разбира се, дълбочината на интерпретацията е пряко свързана и с конкретните избрани методи и подходи, възприети от изследователя.

Исходна позиция за настоящия труд е че географското /социално-икономическото/ райониране е винаги интегрално. В тази връзка, географското райониране на националното пространство се приема системен, йерархично организиран и динамичен процес. Географското райониране е изследователски процес, което следва да отразява обективно съществуващата регионалност в динамиката на местоположението, профила на природния комплекс, човешките ресурси и икономиката на определена територия. Също така, районирането не се базира на сбор от данни и факти за територията, в основата му е систематизацията.

Същевременно, районирането е процес и на управленската практика и следва да се основава на обективни принципи. По своята същност той не бива да се свежда само до административно определяне границите на отделни райони или административните им

³ Вж. Димов, Н., , Райониране, социално-икономически райони и регионално развитие на България, изд. Експрес, Габрово, 2012 г.

центрове. Райониране на геопространството е във фундамента на организацията и управлението на националното пространство. Това налага системно разработване и обогатяване на статистическите методологии на регионалното развитие и регионалната политика. Статистическите и административните райони не трябва да се формират самоцелно и/или конюнктурно, с различен пространствен обхват, несъвпадащ с интегралните социално-икономически райони.

1.3. Усъвършенстване на модела и алгоритъма за географско изследване на регионалното развитие и райониране на геопространството

Регионалното развитие е реален процес, но и едновременно съзнателна и целенасочена дейност на регионалното общество, а основна цел на регионалното социално-икономическо изследване е да се изведе обоснована прогноза за развитието на съответната регионална система, базирана на анализа на настоящата ситуация и факторите за развитие, и да се предложат мерки за оптимизация на структурата и организацията ѝ.

От изложеното следва, че за да изследваме процеса на регионално развитие е необходимо да извършим системен анализ, целящ разкриването на първоначалното състояние на територията – да открием, отличим спецификата на територията, а също и факторите, влияещи върху нейната организация, структура, функции, да анализираме и оценим как се формират отделните райони, да оценим ефективно ли функционират разкритите природно-социални системи и на база на синтезирания анализ да предложим мерки за оптимизация, така че освен растеж, да се постигнат и качествени промени в организацията, структурата, функциите на изследваната територия.

В тази връзка считаме, че системния модел за географско изследване на регионалното развитие следва да се анализира и оценява в две фази – познавателна и приложна (схема 2). Съвързането на двете фази следва да се основава на категориите районна справедливост и районна ефективност. Географското изследване на регионалното развитие в неговата познавателна същност изисква проследяване и прецизна интерпретация на регионалността, включително и на неравенствата, процеса на районообразуване и определяне границите на районите (регионите). В допълнение познавателната фаза, не следва да се възприема само като отчитане на процеси и явления по територията. Изследването включва и синтез на установените закономерности, чрез които се разкриват функционалните особености на територията. Районирането не следва да е самоцелен процес, а се възприема като инструмент, метод за изследване на реалността. При условие, че се използват районната ефективност и районната справедливост, тогава в зависимост от тяхната стойност и динамика, следва да се обосновават промените в административно-териториалното устройство и регионалната политика на страната.

Схема 1 Системен модел на географско изследване на регионално развитие и райониране на геопространството (по Димов, 2012)

ВТОРА ГЛАВА

ПРОСТРАНСТВЕНИ СПЕЦИФИКИ И ДИНАМИКА НА ПРИРОДНО-СОЦИАЛНАТА РЕАЛНОСТ В БЪЛГАРИЯ (2007–2017 Г.)

Еволюцията на социално-икономически системи е уникална във времето и пространството. Характеризира се с пространствени особености и динамика, предопределени от сложното съчетание на елементи и свойства на местоположението, на природния ландшафт, елементи на социума, както и от влиянията на външната среда, т.е. от регионалната многомерност и неравномерности. В тази връзка, разкриването на регионалните координати и измерения на неравенствата, възприемани като природно-социален феномен, е обект и първи етап на комплексното изследване на регионалното развитие и райониране на националното геопространство. Прецизното разкриване и обяснение на пространственото изражение на обществените трансформации предполага постигане на цялост и индивидуализация на анализите.

2.1. География на териториалните особености в демографското и социалното развитие

2.1.1. Териториални диспропорции в демографския потенциал

Жизнеността и структурните особености на всяка една територия се предопределят от основните демографски параметри и пространствените диспропорции в потенциална на човешките ресурси, тъй като тези специфики предопределят.

Разпределението на населението по територията на страната е крайно неравномерно. Формират се няколко ареала на концентрация на човешки ресурси около големите градски центрове в страната. Впечатление прави обособяването на все по-обширни ареали със силно ограничен демографски потенциал по западните гранични територии, Източна Стара Планина, Източни Родопи, Странджа и Сакар, Лудогорието.

В допълнение, анализите на статистическите данни за броя на населението по общини разкриват огромни вариации в демографския потенциал на отделните части на националното геопространство. В само 3 от общините – София град, Варна и Бургас, живеят общо 2 милиона души, а в над 50 от общините населението е под 5 000 души. Разликата от 3 пъти между стойностите на естествения прираст в градовете - -4,1 ‰, и селските територии - -13,5 ‰, очертава тревожната пространствена тенденция за категорично им обезлюдяване.

Тези турбуленции предизвикват деформационни процеси в структурата и функциите на пространствените природно-социални системи, които следва да бъдат във фокуса на регионалната политика.

2.1.2. Териториални измерения на социалната ентропия

Анализът на динамичните редове за абсолютното увеличение на БВП/ч разкрива, че това не рефлектира с еднаква степен върху увеличението на доходите на лице, което е показателно за нарастващата динамичност на процеса на формиране на природно-социални структури. Т.е. регионалният икономически растеж не гарантира справедливо разпределение на богатата на територията на района. Също, все по-ясно е изразено изоставането по отношение на доходите на областите от Северозападна България, областите Силистра, Търговище, Разград, Кърджали, Сливен. Това е показателно, че установените аномалии и деформации по отношение на динамиката и тенденциите на БВП/ч и средно годишния доход на лице от домакинство в началото на изследвания период не са били обект на целенасочени мерки на регионалната политика. В резултат, *възникват описаните диспропорции със силно изразен нелинеен характер на проявление, а регионалната поляризация се е задълбочила. Центровете на растеж и развитие са силно изместени, като тяхното влияние е деформирано, което допълнително генерира неравенствата в социалното развитие. От това следва, че процесът на районообразуване не протича линейно, а се проявява дискретно (пространствено прекъсване). Ето защо, политиката за преодоляване на съществуващите териториални неравенства трябва да се свърже и с използването на други индикатори, за да се задълбочи анализа и да се установят факторите, генериращи неравенства в регионалното развитие на страната, които от своя страна предопределят процеса на районообразуване.*

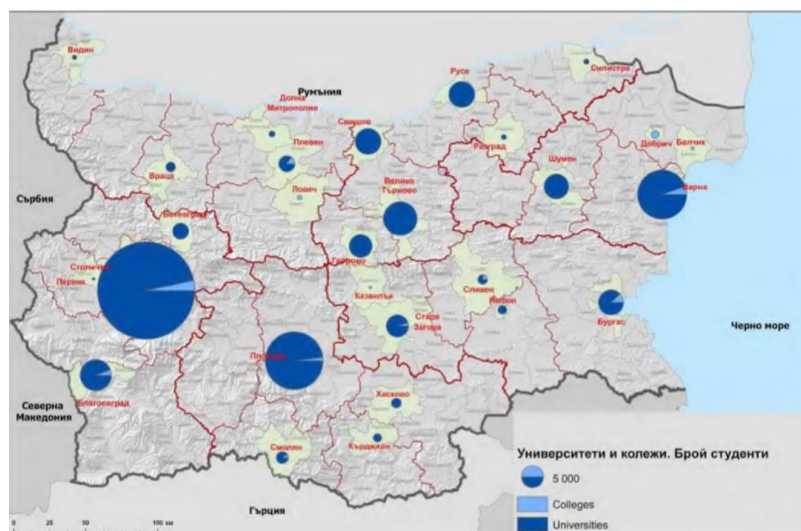
Поставяйки акцент в настоящето изследване върху разкриването на неравенствата в развитието в териториален разрез, следва да се уточни, че не възприемаме понятията неравенства и бедност като синоними. Но би могло да се възприеме, че *неуправляваните неравенства генерират бедност. Разкриването на връзките и взаимосвързаността между двата феномена, териториалното им проявление и специфики е от определящо значение за дефиниране на ефективни публични политики. Анализът на данните разкрива устойчива тенденция на увеличение на дела на бедните спрямо областната линия на бедност в някои от областите, характеризирани се с високи нива на икономически растеж. Такива са примерите на областите Варна и Стара Загора, където се наблюдава увеличението на*

линията на бедността в абсолютно изражение, което означава покачване на медианния доход и доходите като цяло, но същевременно с това относителния дял на бедните нараства.

През 2008 година 16 области са с относителен дял на бедните над средния за страната, като вариацията между областта с най-нисък и най-висок дял е над 6 пъти. Същевременно, анализът на данните за заетост, разкрива, че почти всички от тях са с коефициент на заетост с около 10 % по-нисък от средния за страната.

Допълвайки анализа с възможностите за достъп до образование след излизане от системата на задължителното училищно образование чрез териториалното разпределение на университетите и коледжите в страната (картосхема 1), картината на социалните неравенства в страната придобива все по-завършен вид. Видни са териториалните диспропорции в достъпа до образование след завършване на гимназиален курс по територията на страната.

Картосхема 1 Териториално разположение университети и колежи

*Източник: Доклад „Социално-икономически анализ на развитието на регионите“,
Национален център за териториално развитие*

Направените анализи и оценки затвърждават хипотезата, че демографските и социалните явления и процеси по територията на страната ни протичат в сложна и динамична среда, турбулентно и с резки преходи, водещи до дълбоки трансформации и деформации в националното геопространство. Нараства регионалната контрастност в социалните процеси, като вариациите увеличават своя размах в пъти. Възникващите неравновесия в социалното развитие генерират промени във функциите на природно-социалните системи, тъй като техни основни елементи променят начина на взаимодействие помежду си и с външната среда.

Може да се заключи, че се формират, обособяват ареали със сходни тенденции в социалното развитие. Така например, все по-ясно се откроява депресивната в своето развитие територия на Северозападна България, за която са характерни ниски доходи, висока безработица, висок дял на NEETs. Подобен ареал със сходни тенденции се наблюдава и в Южна Централна България, а областите Сливен и Ямбол формират друг център на ниска степен на социално развитие. В Северна България по подобен начин се

отличават областите Силистра и Търговище. Също така центровете на растеж и развитие са разположени неравномерно по територията на страната. В сравнение с началото на изследвания период се наблюдава и увеличаване на броя на областите с незадоволително ниво на социално развитие.

2.2. География на териториалните особености в икономическия и инвестиционен потенциал

Различията в икономическия потенциал на отделните части на националното геопространство, генерират неравновесия и диспропорции в развитието, които следва да бъдат обект на целенасочена политика. Разкриването на регионалните особености на икономическия и инвестиционния процеси следва да бъде в основата на анализа на райанообразуването. Диагностицирането и проследяването на еволюцията на икономическите системи, като един от елементите на природно-социалните райони, следва да цели установяване на различията в достигнатите нива на развитие и търсене на причините за тези диспропорции. Сложността на икономическите системи предполага и широк набор от показатели и индикатори, чрез които да се характеризират техните регионални особености.

2.2.1. Териториални тенденции в темпа на растеж на brutния вътрешен продукт

Анализите на областно ниво се разкриват сериозни и задълбочаващи се негативни тенденции, доказващи дълбоките трансформационни и деформационни структурни промени в икономическите профили на отделните части на националното геопространство.

Така например, прави впечатление динамиката на стойностите на БВП на територията на област Перник. Темпът на растеж в областта е най-нисък за изследвания период сред всички области – едва 10 %. Наблюдават се процеси на постепенно нарастване в абсолютни стойности на БВП за периода 2016-2017 година, но стойностите трудно достигат предкризисните нива, което е показателно за дълбоките структурни проблеми в икономиката на областта. Няколко други области показват темп на растеж в пъти по-нисък от средния за страната. С темп на растеж под половина от средните стойности за страната са областите Видин, Плевен, Силистра, Кюстендил, Пазарджик. В абсолютно изражение увеличението на БВП в тези области е несравнимо с останалите области в страната. С най-висок темп на растеж за периода е област Стара Загора – 52 %. Областите Пловдив и София в относително изражение показват сходен темп на растеж съответно от 43% и 46%, но в абсолютно изражение нарастването на БВП в област Пловдив е близо над два пъти по-голям в сравнение с София-област. Прави впечатление, че икономическия потенциал на областите Бургас и Стара Загора е изравнен през 2017 година, като в абсолютно изражение стойностите за БВП са сходни. Догонването от страна на Стара Загора се дължи на по-високият темп на растеж на БВП за изследвания период в сравнение с Бургас (35 %). Област Сливен има под средния за страната темп на растеж на БВП за периода - 31 %, също в абсолютно изражение БВП на областта може да се приеме за несъизмерим с потенциална на областите Бургас и Стара Загора, което е показателно за поляризацията на развитието, но и също за неравномерното проявление на влиянието на големите икономически центрове към съседните им територии. Областите Габрово, Велико Търново, Кърджали и Смолян имат сходен темп на растеж от около 30 %.

Анализът на данните разкрива също тревожната тенденция за изключителна концентрация на икономически дейности на територията на няколко области, които

генерират повече от половината БВП в страната – София, София област, Бургас, Варна и Стара Загора. Също така, вариацията между абсолютния размер на БВП на област София – град и област Пловдив е 5 пъти през 2017 година, а през 2007 година е била 5,4 %. Идентичните сравнения между размера на БВП в абсолютни стойности на областите София и Варна разкриват дори нарастване на вариацията от 5,5 пъти през 2007 година до 6 пъти през 2017 година.

Изключително показателно сравнение за дълбоките трансформации по територията на страната е това, че през 2017 година общият размер в абсолютно изражение на БВП, генериран на територията на областите в обхвата на статистическия район Северозападен, включващ 5 области, е 6 пъти по-малък от този, произведен само в една област – София-град. Размахът на тази вариация през 2007 година е бил 3,5 пъти.

Считаме, че разкритите най-общи тенденции в динамиката на БВП по територията на страната доказват задълбочаването на неравенствата в икономическото развитие на териториалните природно-социални системи през последните 10 години.

2.2.2. Териториални специфики на структурата на брутната добавена стойност

Анализът на данните за структурата на БДС на областно ниво спомага за разкриване регионалните различия. Така например, в повечето области от западните и централни части на Северна България относителния дял на БДС в първичния сектор е над 2 пъти по-висок в сравнение със средните стойности за страната. В област Габрово делът на селското и горско стопанство е под средния за страната. В областите Видин и Силистра през 2017 година първичният сектор има по-голям дял от индустриалния в структурата на БДС. Сравнително висок дял в структура на БДС първичния сектор запазва и в областите Монтана, Разград, Добрич, Търговище, Шумен, Ямбол, Кюстендил, Кърджали, Хасково.

Акцентирайки върху районообразуващата роля на отраслите от вторичния сектор, проследяването на динамиката на БДС, произведена от тях, в регионален аспект е от значение за целите на настоящето изследване. По отношение на дела на отраслите от вторичния сектор в структурата на БДС на национално ниво не се забелязват резки и динамични промени и той запазва относително константна стойност – 28-29 %. През 2017 година с най-висок дял на индустриалните отрасли в структурата на БДС са областите Стара Загора (65,6 %), София област (60,7%), Враца (52,3%), Габрово (49,5%), Смолян (41,5%), като във всички изброени области се наблюдава постоянна и устойчива тенденция на увеличение на дела на вторичния сектор през изследвания период. Доколкото за първите три области тенденцията е обяснима с локализацията на големи предприятия на територията им, разширяващи своята дейност, то за областите Габрово и Смолян нарастването на дела на индустрията в структурата на БДС може да се обясни с увеличаване на тенденцията за нарастване на броя на новорегистрирани предприятия в индустриалния сектор. За област Видин делът на индустрията в структурата на БДС остава почти непроменен за изследвания период и същевременно най-нисък в сравнение с останалите области (15%) като изключим София-град. За изследвания период индустриалният сектор в редица области почти не търпи развитие и в структурата на БДС остава на второ място по дял , а за област Силистра – на трето място.

Анализът на данните за БДС в абсолютни стойности придава допълнителен дискурс на картината на регионалните диспропорции по отношение на достигната степен на икономическо развитие. *Наблюдаваните тенденции на устойчив ръст на обема на БДС, произведена във всяка област, не означава и намаляване на регионалните неравенства в икономически потенциал. Така например, през 2017 година 40 % от общата БДС в абсолютно изражение се произвежда само в една област – София град, а на територията на цяла Северна България се генерира едва 25 % от общата стойност на БДС в страната. Това означава, че размерът в абсолютно изражение на БДС на София град е по-голям от общия размер на БДС в произведена в областите в Северна България. Показателен е и размахът на вариацията между столичния град и област Видин, областта с най-малък размер на БДС, които в абсолютни стойности е 62 пъти. Регионалните диспропорции дори са се задълбочили, тъй като през 2011 година тази вариацията е била „само“ 57 пъти.* В допълнение, в областите Варна, Бургас, Пловдив (градовете с най-голям демографски потенциал след столичния град) произведената БДС в абсолютно изражение е със съответно 6, 8 и 5 пъти по-малък размер в сравнение със област София-град. Също така в ретроспективен план прави впечатление, че областите Русе, Габрово и Велико Търново имат сходен потенциал на индустриалния сектор през 2011 година, докато през 2017 година се забелязва изпреварващото развитие в област Русе по отношение размерът на произведената БДС.

2.2.3. Териториални измерения на предприемачеството

За изследвания период⁴ броят на нефинансовите предприятия в страната е нараснал с 95 хиляди, което означава темп на растеж от 23,5 %. Динамичният ред разкрива известно намаляване и отрицателен темп на растеж през периодите 2010-2011, в резултат на Световната икономическа криза, а също и през периода 2016-2017, в резултат от стагнацията в европейски мащаб.

Детайлният анализ на данните на ниво област разкрива устойчиви тенденции в развитието на местните и регионални икономики. Така например, само 6 области имат изпреварващ темп на растеж на броя на предприятията във нефинансовия сектор – София-град, Благоевград, Пазарджик, Бургас и Пловдив. С близки до средният темп за страната са и областите Варна и София. Областите Разград, Сливен, Смолян, Монтана, Ловеч и Плевен имат темп на растеж под 5%. За изследвания период броят на предприятията в област Видин остава почти непроменен, като в края на периода техният брой е дори по-малък в сравнение с началото и темпът на растеж е отрицателен. Области като Ямбол, Търговище, Силистра имат двойно по-ниски темпове на растеж на броя на нефинансовите предприятия регистрирани на територията им.

През 2017 година общо 30 % от всички нефинансови предприятия в страната са регистрирани на територията на област София-град. За сравнение на територията на областите, които произвеждат най-голям обем БВП – Пловдив, Варна, Бургас и Стара Загора, са регистрирани съответно 9%, 8%, 7% и 4% от общия брой на нефинансовите предприятия в страната. Под 1 % от общия брой на нефинансовите предприятия са регистрирани на територията на областите, които произвеждат най-малък обем БВП – Видин.

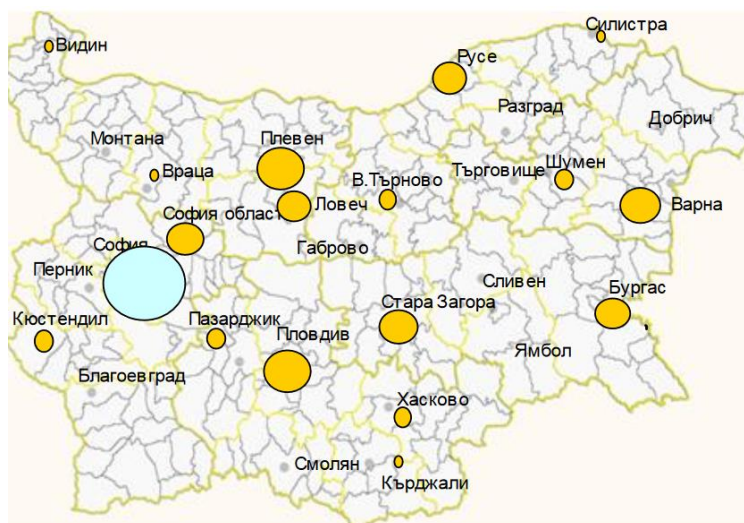
⁴ Наличните данни са за периода 2008-2017 г.

Общият брой на всички новорегистрирани предприятия през 2017 година на територията на Северна България е по-малък от броя на новите фирми само на територията на област София-град, където са локализирани и близо 1/3 от всички нови икономически нефинансови субекти в цялата страна. На север от Стара планина като силно изявен център на предприемачество се оформя единствено област Варна. В останалите области предприемаческата активност може да се определи като слаба. На юг безспорният център е столицата. По-големият демографски потенциал и наличието на висши учебни заведения, предполага и по-високата предприемаческа активност и в още два южни града – Бургас и Пловдив. На територията на Южна България се оформя и ще един център – Благоевград. Тенденцията за слаб интерес към предприемачески дейности в Северна България означава и невъзможност на икономическата система за реструктуриране и създаване на нови възможности.

2.2.4. Териториални диспропорции в иновационния потенциал

Научните изследвания и иновациите имат важна роля при определяне икономическите резултати на регионите и са основен двигател на икономически растеж и развитие, заетост и екологична устойчивост. Чрез иновациите се поддържа и конкурентоспособността на икономическите системи и техните субекти. Разкриването на регионалния потенциал за интелигентно развитие и специализация може да бъде извършено и чрез изчисления направени на база на броя на заетите в сферата на научните изследвания в областите на естествените, медицинските, селскостопанските и техническите науки. Съгласно последните налични данни над 70 % от заетите в тази сфера са съсредоточени на територията на област София-град. Потенциал за развитие на иновациите има и в няколко други района и градове. Почти равен брой заети има в Пловдив и Стара Загора, а в Северна България се открояват Варна и Плевен, следвани от Русе. Иновационен център с голям брой заети в сферата на научните изследвания е и Бургас. От определящо значение за тази териториална концентрация е наличието на научна и иновационна инфраструктура, най-вече публична – институти и центрове, на територията на съответните области, като за София от определящо значение е и агломерационния ефект.

Картохема 2 Регионален иновационен потенциал – брой заети в сферата на научните изследвания

Източник:

ИСИС, 2015

Икономическите процеси, протичащи в националното геопространство имат несъмнено нелинейна динамика, повлияна от редица условия и фактори. В последните години се наблюдават променливи, рядко устойчиви тенденции, в резултат на все по-силната зависимост на регионалните икономически системи от външни влияния, предопределена от тяхната нестабилност. Опитът за създаване на картина на икономическите процеси, използвайки набор от предварителни определени за целта показатели, доказва, че единствената устойчива тенденция е задълбочаването на неравенствата между регионите и областите по отношение на техния икономически потенциал и увеличаване на размахът на вариациите.

Все по-открояващо се става изоставането на цяла Северна България, с изключения на няколко центъра, концентриращи икономически и инвестиционен потенциал. Северозападна България устойчиво се превръща в ареал на регресивно икономическо развитие. Структурата на икономиката в областите от Северозападна България също е показателна, че на тяхна територия преходът към информационно общество и икономика е в първоначален стадий.

Ясно е изразена териториална локализация на икономически дейности, предприемаческа активност и научно-изследователски потенциал в няколко агломерационни ареали от различен ранг. Тяхното влияние върху развитието на съседните им области е осезаемо, но малкият им брой е причина до голяма част от национално пространство да не достигат чрез дифузионни процеси импулси, които могат да повлияят развитието им. Липсата или ограничения собствен потенциал е причина за възникването на обширни ареали, за които са характерни деструктивни икономически процеси и структурни нарушения в икономическите системи.

Същевременно основни пропорции се нарушават. Така например, Пловдив, вторият по-големина български град, изостава по-редица показатели в сравнение с други градски центрове. Също така, повечето икономически центрове, не успяват да се развият с толкова бързи темпове колкото столичния град и размахът на вариацията между тях и София показва устойчива тенденция на увеличаване.

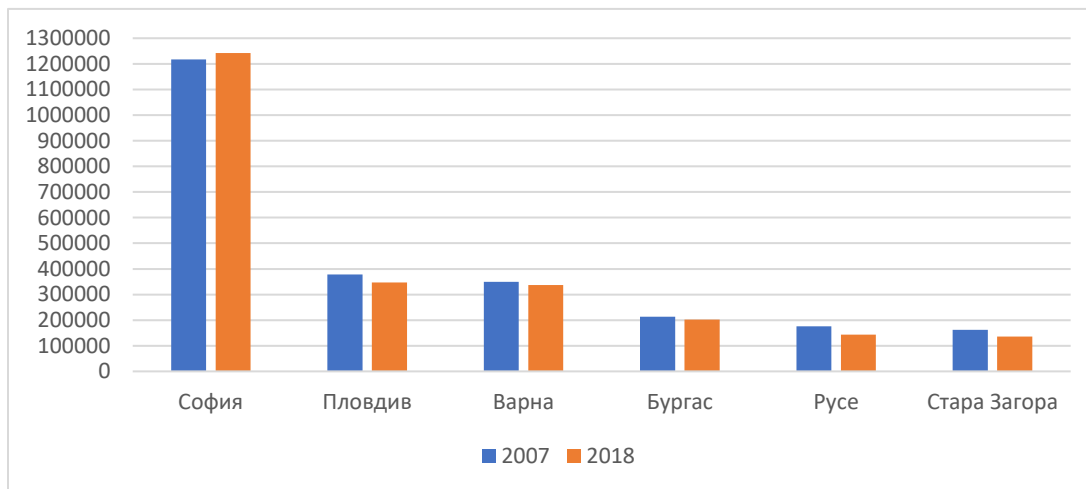
2.3. Териториално-йерархични особености и функционална обвързаност на селищната мрежа и административно-териториалните единици

Жизнеността на националната територия се предопределя още от селищната мрежа и функциите на населените места. ЕС изучава „поведението“ на населените места от различен ранг, изразявайки хипотезата в Шестия кохезионен доклад, че големите градски центрове, освен основни опорни селища и двигатели на растежа и развитието, са и по-податливи на външни влияния и по-неустойчиви в своето поведение. Поради тази причина е необходимо развитието на селищна мрежа с население места „балансьори“ на големите градове.

Най-често използваният критерий за класификация на селищата от градски тип е броят на населението им. Макар да не отразява йерархичната им съподчиненост и да не дава представа за техните функции, анализът на база този критерий в хронологичен план дава представа за най-общите промени, настъпващи в селищната система на страната. Съгласно броят на населението си градовете в България могат на бъдат класифицирани на най-големи (с население над 100 000 души), големи (50 000-100 000 души), средни (20 000 – 50 000), малки (10 000-20 000 души) и много малки (под 10 000 души). През 2007 година 25

български града имат население над 50 хиляди души, а през 2018 година броят им е намалял до 18. От тях през 2007 година 10 града са с население над 100 000 души, като в тях живее 49 % от градското население и 38 % от общото население на страната. Към 2018 само 6 града имат население над 100 000 души – София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора. В тези 6 града живее 64% от градското и 47% от общото население на страната.

Графика 1 Градове с население над 100 000 души към 2007 и 2018 година

Хаотичното разрастване на най-големите градове предизвиква демографска нестабилност в останалата част от националното геопространство, а много от най-малките градове, имащи функционална роля на местно ниво, имат затихваща градска функция. Продължаващото концентриране на население в малък на брой големи градски центрове, освен демографски последици, генерира и структурни деформации в териториално-урбанистичното развитие на страната ни, както и различия в условията на живот и контрасти в жизнения стандарт на населението, живеещо в големите градски центрове и в останалите населени места в страната.

Така например, в цяла Западна България няма град балансьор на столичния град. Същевременно, са необходими и нови агломерационни политики, тъй като влиянието на столичния град и функционалната му обвързаност със съседните му територии, отдавна са прехвърлили административните граници на Столичната община. Също така, в западните гранични територии повечето градове са много малки и със затихващи градски функции - Трън, Брезник, Земен. Малките градове в Северозападна България като Лом, Оряхово, Белоградчик, Берковица, Мездра имат общинско значение, но ограничен потенциал. Големите градове от Северозападна България – Видин, Монтана, Враца, за изследвания период за загубили демографски потенциал равностоен на по един среден град, а Видин и Монтана вече попадат в групата на средните градове. На юг Благоевград попада в групата на големите градове и има надобластно значение, но не може да балансира столичния град.

В централната част на Северна България доминират няколко града – Плевен, Велико Търново и Габрово. Ловеч попада в групата на средните градове, но губи демографски потенциал бързо. Градовете от групата на средните като Свищов, Горна Оряховица, Севлиево и малките градове Троян и Попово имат потенциална да бъдат балансьори на областно ниво. Като проблемни периферни територии се очертават придунавската част между Никопол и Свищов и на юг от оста Луковит – Тетевен, – Троян – Габрово – Елена,

където протичат силно изразени процеси на обезлюдяване и няма изразени опорни селищни центрове с местно значение, които да балансират развитието.

В североизточната част на страната най-голям град и регионален център е Русе. Шумен също попада в категорията на големите градове, а останалите областни градове – Търговище, Разград и Силистра са от категорията на средните градски центрове. Русе няма изявен регионален балансър, а останалите големи и средни градове в Североизточна България с областно значение също нямат балансьори. Повечето от останалите градове са малки или много малки с общинско и местно значение. По поречието на река Дунав по оста от Русе до Силистра силно се проявяват депопулационни процеси. Подобни процеси се наблюдават и на юг в Предбалкана и Източна Стара планина по оста Смядово – Връбница – Омуртаг – Антоново.

По Черноморското крайбрежие, градовете Варна и Бургас са с регионално и районообразуващо значение. За обособяването на крайбрежието като мощна регионална структура в системата на държавната организация и управление, силно влияние имат предимствата на местоположението (по-конкретно транспортно-географското положение), природните ресурси, морския туризъм и транспорта в двата града. Още по-конкретния анализ установява, че крайбрежието е добре изразена природна структура. Характерни процеси на агломерирание на дейности са характерни по долините на реките Девня, Камчия, Ропотамо, Велека, Резовска. Българското черноморско крайбрежие е най-добре формираната природно-социална система в националното пространство. Докато на север от Варна, районообразуващите функции се допълват от гр. Добрич, в южната част, няма формиран подобен градски център. При условие, че регионалното развитие отчита и съществуващите геополитически реалности, тогава трябва да се отчита следната особеност: по южната държавна граница с Р Турция, в границите на Източния (Причерноморски) район, най-големия по население град е Елхово (9,2 хил.ж. 2019), а до пресичането на държавната граница от р. Марица – Свиленград (17,1 хил.ж., 2019). Друга особеност е сравнително малката гъстота на селищната мрежа в областите Бургас и Ямбол. В граничната зона на Р Турция има два големи градски центъра – Едирне (Одрин, 200 хил.ж.) и Кълкларели (Лозенград 90 хил.ж.).

На територията на Южна България доминират големите градове Пловдив и Стара Загора. На изток Сливен и Ямбол имат областно значение и нямат балансьори на територията на съответни области. Областните градове Пазарджик, Кърджали, Смолян заедно с Казанлък, Асеновград, Карлово, Димитровград имат организираща и стабилизираща роля в територията. Периферията се формира от родопските планински и гранични територии. Периферни пространства са обособени в средногорските и тракийските територии на Южна Централна България. Към градовете Панагюрище, Чирпан, Свиленград, Ивайловград, Златоград, Девин, Велинград следва да се провежда стимулираща политика за развитие. Проблемни остават перифериите в южните родопски части, където градовете Доспат, Мадан, Крумовград нямат потенциала да подкрепят Смолян и Кърджали.

Понастоящем урбанизационните процеси в страната протичат при намаляващ демографски потенциал. Повечето от селата в страната имат изчерпан демографски потенциал. Намаляващото население в малките градски центрове намира неблагоприятно отражение върху градските им функции, най-вече върху разпределителните и организационни функции, като не малка част от тях не могат да изпълняват роля на

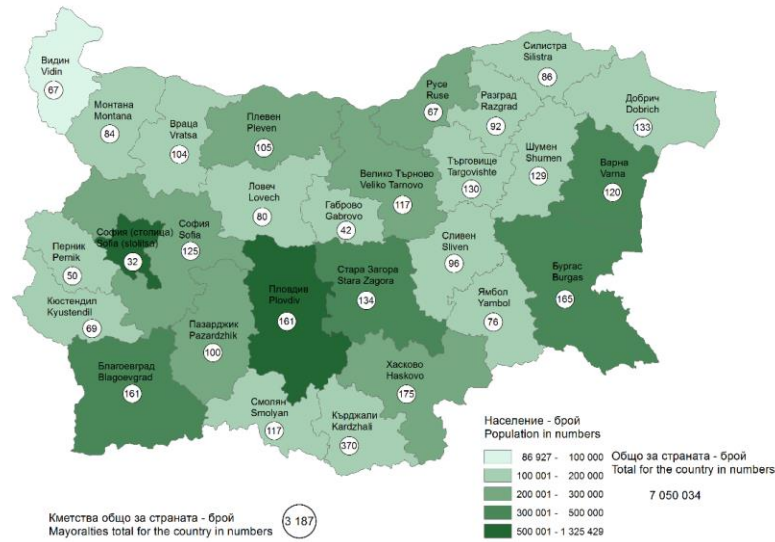
вторични опорни селищни центрове. При големите и средни градове се забавя процесът на агломерирание. Също така в условията на намаляващо население се разширяват перифериите на областните градове, в които често се концентрира над 50% от населението в съответната област. В заключение, селищната мрежа в страната може да се определи като слабо полицентрична мрежа от градски центрове с тенденция към моноцентризъм по отношение на София. Намаляването на броя на опорните градски центрове, намаляващото население и задълбочаващите се процеси на обезлюдяване и разширяване териториалния обхват на периферията е сериозна пречка пред устойчивото регионално развитие.

Стратегическото планиране на регионалното развитие следва да бъде тясно обвързано с устройството на територията. Това означава, че административно-териториалното устройство е важен организационен и политически инструмент на държавата, чрез които тя може да провежда конкретна регионална политика и може да се възприеме като „носеца конструкция на държавата“⁵. Важни заключения следват и от сравнителния анализ на административно-териториалните единици в страната. Така например, средната площ на 1 област е 3964 кв. км., но от 28-те области в страната 17 имат по-малка площ. Следователно съществуват много големи по площ и повече много малки области. Тези териториални аномалии влияят и върху регионалната политика. Към 2018 година средния брой население на една област е 250 000 души, но 21 области са под този показател. Размахът на вариацията между областта с най-малък брой население – Видин (84 хил. д.) и София – град (1,3 млн. д.) е 16 пъти. *Налага се изводът, че няма относителна съразмерност между областите по два основни показателя – площ и брой на населението, които са важни характеристики, предопределящи потенциала за регионално развитие.* Средният брой населени места на една област е 190, но в 16 области техният брой е под тази стойност. С най-малък брой населени места са областите София-град - 38 и Русенска област – 84, а с най-голям брой – Кърджалийска област – 470, Габровска област – 356 и Великотърновска област – 336. Броят на населените места в област Кърджали е по-голям от броя им в определеният в ЗРР за целите на регионалното планиране Северозападния район (395). Общият брой на кметствата в страната към 2018 година е 3187. Средния брой кметства на област е 113, но в 13 области броят им е под средните стойности за страната. Съществен проблем е, че 13,0% от населените места нямат землища. Дори има град в землището на село – Момин проход. Това поражда огромни проблеми при управлението на поземлените имоти и недвижимата собственост в страната.

Проучвания на Националния център за териториално развитие (НЦТР) към МРРБ, установяват, че от всички 265 общини в страната, като неефективни и депресивни могат да се определят 45 от тях. В групата общини до 10 хил. души, очертаваща се като рискова (с изключения), се наблюдават редица негативни тенденции – силно влошени демографски структури и процеси, ограничен ресурсен потенциал (в т.ч. и финансов), отсъствие или слабо икономическо развитие, висока безработица, недостатъчен и неподготвен кадрови потенциал при самоуправлението и администрацията. *Те формират периферията в националното пространство. Това задържа регионалното развитие.*

⁵ Социално-икономически анализ на районите в Република България, Национален център за териториално развитие при Министерство на регионалното развитие и благоустройството, С., 2019 г.

Картохема 3 Население и брой кметства към 31.12.2018 г.

Източник: НСИ, Гошишен справочник, 2019 г.

Установените диспропорции между административно-териториалните единици и териториалните единици в страната разкриват необходимостта от структурни промени във формалните и неформални териториални единици., Те следва да се извършват чрез чрез съобразяване (отчитане) на протичащите процеси в националното геопространство и процесът на районогенезис. Така формираните за целите на управленската практика пространствени единици следва да са функционални системно обвързани. Само тогава може да постига устойчива синергия при управлението на територията на страната.

2.4. Териториални диспропорции в транспортна осигуреност и достъпност

Пространствената конфигурация на различните видове транспортни системи има важно значение за функционирането, развитието и пространствената организация на социално-икономическите системи като цяло, а не само за инвестиционния процес, тъй като чрез своите характеристики транспортната инфраструктура може да оказва съществено влияние върху пространствените характеристики и структурата на социално-икономическите системи. Степента на развитие на инфраструктурата, в частност транспортната инфраструктура, може да доведе до изменение на пространствените отношения и зависимости между останалите елементи на природно-социалната система. Един от най-съществените ефекти е, че икономическата система придобива определена степен на пространствена организация, тъй като организацията на производствата се трансформира от дисперсна в концентрирана и нараства степенята на географска специализация на производството, което е в основата на процеса районообразуване.

При анализа на данните по отношение степенна на изграденост и по отношение състоянието на транспортната мрежа се идентифицират на следните проблемни територии:

- Областите Благоевград, Бургас, Пазарджик, Добрич, Монтана, Плевен, Сливен, Смолян по отношение гъстотата на пътната мрежа;

- Областите Смолян, Враца, Добрич, Монтана, Разград, Кърджали, Силистра, Видин, Плевен по отношение изградеността на автомагистрали и първокласни пътни артерии;
- Областите Русе, Враца, Велико Търново, Търговище по отношение качеството на пътната инфраструктура.

На база на това е видно формирането на пространствени ареали в Северозападна, Североизточна и Южна България, на чиято територия има ограничения по отношение транспортната свързаност и достъпност, което възпрепятства уплътняването на територията.

Изводи Втора Глава

Чрез направения преглед на регионалните измерения на различията и неравенствата в страната се доказват нарастващата регионална контрастност и турболенитност в развитието на националното геопространство. Същевременно, трансформационните и деформационни процеси, породени от нарастването на регионалните неравенства, придобиват все по-голям интензитет, в резултат на което спецификата на регионалната организация се характеризира с нарастваща динамика. В допълнение, за относително средносрочен времеви период настъпват сериозни изменения в структурата и функциите на природно-социалните териториални системи и протичат резки преходи, свързани с нарастване на тяхната неустойчивост и податливост на външни влияния. Протичат процеси и на регионална поляризация по отношение на социалното и икономическо развитие – малко на брой са областите и общините са с високи доходи, ясно изразена е териториалната концентрация на икономически дейности, а достъпът до качествени услуги и до транспортна, здравна, образователна инфраструктура в много части от националното геопространство остава силно ограничен. В резултат териториалният обхват на ареалите с проявление на негативни социално-икономически процеси и явления се увеличава. Неефективно управление на урбанистично развитие е причина за задълбочаване на структурните деформации по територията на страната. Така например, големите урбанистични центрове в Северозападна и Североизточна България нямат градове-балансьори, намаляването на броя на населението на редица средни градове е причина за изменение на техните функции като опорни центрове за развитие. Това от своя страна намалява жизнеността на националната територия и създава зони на ничие влияние, склонни към маргинализиране в по-голяма степен.

В обобщение, затвърждава се твърдението, че нееднородността на географската обвивка и проявлението на регионалността и неравенствата са в основата на процеса районогенезис, който се характеризира с все по-сложна същност и многомерност. Установяването на процеси на формиране на ареали със сходни характеристики, специализация, проблеми и идентичност, различни по териториален обхват от използваните за целите на управленската практика и „прескачащи“ наложените граници обосновават и необходимостта от нов подход за изследване на факторите за районогенезис.

ТРЕТА ГЛАВА

РАЙОНООБРАЗУВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА СЛОЖНИТЕ ПРИРОДНО-СОЦИАЛНИ СИСТЕМИ В БЪЛГАРИЯ

3.1. Фактори и факторни зависимости за организация на националното геопространство

3.1.1. Анализ на факторите за районогенезис

Възприемайки районите като териториални системи, изградени от взаимосвързани елементи с природен, социален, икономически, културен, екологичен характер, логичен е въпросът кои от тях имат водеща роля за консолидацията на територията и обособяването ѝ в система, за която са характерни цялост, йерархичност, автономност, устойчивост, динамичност, специализация, комплексност. Изходна позиция в настоящият труд е че обективно съществуващото регионално многообразие и нееднородността на географската обвивка предопределят процеса на районообразуване. В допълнение, установените различия и нарастващи с висок интензитет неравенства в националното геопространство предполагат динамичен процес на изменение на структурата, организацията и функциите на природно-социалните системи и формиране на нови такива под влияние на сложен комплекс от взаимнообвързани процеси. Ето защо, факторният анализ е основен метод в процеса на разкриване на районогенезис.

Оценката на географското положение като фактор за районогенезис следва да отчита членството на страната ни в ЕС, в чийто пространствени предели то може да се оцени като периферно. В пространството на Балканите, обаче, то може да се оцени като централно и стратегическо, но неизградеността на комуникационно-транспортна мрежа към съседните ни страни предопределя формирането на ясно изразена периферия от гранични общини, имащи специфични проблеми на своето развитие.

Що се касае до природните фактори и условия, като фактор за районогенезис, влиянието на едрите геоморфоложки форми и вертикалното разпределение на релефа не може да се оцени като еднопосочно по отношение на процеса на формиране на райони в страната. Така например, разположението на веригата на Стара планина и сложността на релефа ѝ предопределят по-слабите връзки между общините от двата склона най-вече в централни части, което може да бъде доказано чрез проследяване на трудовите миграции и потоците на капитали. В резултат, би могло да се предположи, че те по-скоро биха имали ограничаваща роля. Но влиянието на столичния град отдаван е „прехвърлило“ орографската преграда на Стара планина. Реално общините Ботевград, Своге се намират в Стара планина, но връзките им със столичния град нарастват. Своевременно, връзките между стопанските субекти от Горнотракийската низина и Родопите, измерени по-същия начин, доказват тяхната функционална обвързаност и цялост.

Въздействието на екологичните фактори, като такива за районогенезис, може да се разгледа от гледна точка на условията за живот. Възникването на рискове и бедствия предопределя и поведението на населението, което става по-склонно към трайна миграция от съответните територии. Това на свой ред генерира редица последващи процеси, свързани с пространствени неравенства в разпределението на населението, депопулация и намаляване жизнеспособността на територията.

Синтезираният анализ по отношение демографските процеси в страната разкрива задълбочаването на негативните тенденции – общо намаляване и застаряване на населението, намаляваща раждаемост, отрицателен естествен и механичен прираст. Човешките ресурси са основен фактор за развитие. Съответно дисбалансът в тяхното териториално разпределение и по отношение на основните им характеристики предопределя и процеса на формиране на природно-социални структури. Териториалното проявление на тези процеси предопределя формирането на няколко центъра около големите градове в страната с по-благоприятни тенденции и заобикаляща ги периферия с разрастващ се пространствен обхват, за която са характерни силно деструктивни процеси.

Анализът, целящ разкриване на териториалните особености на социалните фактори, генериращи неравенства – доходи, заетост и образование, доказва, че в резултат на дискретното им проявление процесът на районогенезис не протича линейно. Също така, установените функционално обвързаности разкриват формирането на нови ареали около неравномерно разположените центрове и дълбоки деформации в националното геопространство по отношение на социалното развитие.

Установената тенденция на териториална локализация на икономически дейности, предприемаческа активност и научно-изследователски потенциал в няколко агломерационни ареали от различен ранг има предопределящо значение за процеса на формиране на нови пространствени структури. Тяхното влияние върху развитието на съседните им територии е осезаемо, но малкият им брой е причина до голяма част от национално пространство да не достигат чрез дифузионни процеси импулси, които могат да повлияят развитието им. Нарочното създаване или самовъзникването на индустриални зони и паркове също има силен регионален ефект върху организацията и структурата на територията, тъй като при задълбочаване на процесите и проява на интензивни процеси на клъстеризация, може да се формират по-сложни пространствени структури и формиране на нови ядра, които да доведат до цялостно преструктуриране на регионалните системи.

Пространствената конфигурация на различните видове транспортни системи има важно значение за функционирането, развитието и пространствената организация на социално-икономическите системи като цяло, а не само за инвестиционния процес, тъй като чрез своите характеристики транспортната инфраструктура може да оказва съществено влияние върху пространствените характеристики и структурата на социално-икономическите системи. Освен това пътищата са консолидационен пространствен елемент и важен конструкт на регионалната архитектура. Ограничения по отношение транспортната свързаност и достъпност в отделни части на Северозападна, Североизточна и Южна България предопределят и ниския интензитет на връзки и движение на човешки ресурси, което е свързано и с по-ниски нива на функционална обвързаност и формиране на неутрални или маргинални територии.

Културата като фактор за районогенезис е едновременно и силно подценен и трудно измерим феномен. Много изследвания „предлагат“ измерването чрез данни за посещения в театри, кина, библиотеки, музей. В действителност, тези данни не разкриват феномена култура в неговото широко и дълбоко смислово значение, а представят информация за достъпността до вид услуги. Регионът е много повече от съвкупност на елементи на физическата и материална среда. *Културата може да бъде възприета като специфична регионална идентичност и в този смисъл е „липсващото звено“ в обяснението на процеса районогенезис.* Културата е динамичен елемент и резултат от културни напластявания.

Въпреки малката територия на страната ни, характерното многообразие на природни форми и условия в съчетание с многопластово историческо развитие и особености на етноконфесионалния състав на населението, са причина за формирането на сложна схема от пространства с характерна идентичност, която намира изражение в начина на земеползване, организация на селищната мрежа, стопанската специализация. Разбира се, голяма част от формираните на база културна идентичност области се трансформират по настоящем под влиянието на глобализационните процеси, отварянето на националната и регионални икономики, широкото навлизане на информационните технологии във всеки аспект от обществения живот. Въпреки това, следва да се има предвид, че устойчивостта на формираните индивидуални и колективни възприятия за принадлежност към определена регионална идентичност са силен катализатор за формиране на специфични явления и процеси с пространствена изразеност.

3.1.2. Районообразуваща роля на градските центрове в страната

Прилагайки предложените в Първа глава подход и критерии се установява, че анализиранияте териториално-структурни особености на дефинираните като агломерационни ареали разкриват, че те съществено се различават по размери, географски обхват на влияние, секторен профил. Може да се предположи, че при по-големите градски центрове от първо и второ йерархично ниво предимствата на агломерацията, т.нар. агломерационен ефект, са по-силно проявени. Формирането на агломерационни ареали около няколкото по-малки градски центъра е свързано основно с наличието на едно или няколко големи структуроопределящи предприятия на територията на центъра, което концентрира наетите от съседните общини. На база на тези изводи може да се предположи, че повечето от малки градски центрове в страната имат ограничени агломерационни връзки със заобикалящите ги територии и локално значение за пространственото развитие.

Също така прави впечатление, че в Северна България агломерационните ареали с потенциал за влияние върху пространствената структура и организация на природно-социалните системи в резултат на големината, икономическото си развитие и обвързаност със съседните им територии, са в голяма степен изолирани един от друг. В Северозападна България дори не се откроява такъв център. На североизток е възможно пространственото сливане на агломерационните ареали около Търговище, Шумен и Варна при условие подобряване на транспортната достъпност между тях чрез завършване на магистрала „Хемус“. При сегашната изграденост на съоръжението се наблюдава слабо интензифициране на връзките между отделните центрове, което може да се задълбочи в бъдеще.

Противоположна тенденция се наблюдава на юг от Стара планина по протежението на автомагистралите „Тракия“ и „Марица“, където много от общините попадат под влиянието на два центъра едновременно. Около Стара Загора се формира ареал от няколко по-малки центъра с различен икономически профил, но в географска близост.

На обширни територии по южната ни граница не се формира градски център с широко пространствено влияние, като обяснението на този феномен следва да се търси както в особеностите на релефа и историческото развитие, така и по отношение на транспортната свързаност и достъпност

В обобщение, установените тенденции в страната разкриват интензивните процеси на поляризация и тенденция към проявление на моноцентризъм по отношение на

столичния град, както и неадекватното отношение към селата, а също и неоплозотворяването на потенциална на редица гранични и периферни в своето местоположение територии от националното геопространство. ОИСП в свое изследване прави заключението, че общинската фрагментираност по отношение пространствения обхват на агломерационните ареали намалява икономическия растеж и възпрепятства реалното конгломерирание на територията. В тази връзка се прави предложение за изграждането на над общински метрополни органи на управление. Тези въпроси несъмнено следва да бъдат отчитани при анализа на процеса районообразуване и при взимане на управленски решения, касаещи регионалното развитие.

Въз основа на направените анализи и оценки градските центрове, съобразно тяхното пространствено влияние, могат да бъдат групирани в следните типологични групи:

- Големи градски центрове, които имат функционална зона обхващаща много общини, не само съседни. Структурата на техните икономики е силно диверсифицирана, общините от периферията също концентрират икономически потенциал. Протичат и реални процеси на конвергенция по отношение на средните месечни заплати и конгломерирание на територията във взаимно обвързани територии. Като такива могат да бъдат определени София, Пловдив, Варна, Бургас.
- Градски центрове, които имат функционални зони обхващащи съседните им общини. Икономическата активност е концентрирана в агломерационните ядра, а общините от функционалната им зона отчитат и негативни тенденции, най-вече по отношение на безработицата. Такива са Стара Загора, Плевен, Русе, Шумен, Хасково, Ямбол, Благоевград.
- Средни или малки градски центрове, на чиято територия се наблюдава висока икономическа активност, предопределена от локализацията на структуроопределящо предприятия на тежката промишленост или множество производства от високотехнологични отрасли. Повечето от тях имат функционални градски зони с пространствен обхват, ограничен до една или две съседни общини, с които се наблюдават тенденция на сближаване по отношение на средно месечните работни заплати. Такива например са центрoвете Габрово-Севлиево, Велико Търново, Казанлък, Раднево, Сопот, Козлодуй.

В заключение, пространствената роля и влияние на градските центрове от различен ранг е многопосочно и в различна степен.

3.1.3. Класификация и типология на районообразуващите фактори

Всеки район/регион се отличава с географска идентичност, специализация, комплексност, цялост. Изхождайки от позицията, че районите/регионите не са само мисловен конструкт за обяснение на реалността, а реално обособени системи, основен е въпросът кои са факторите, процесите, елементите, свързващи региона е единно цяло.

През по-голямата част от развитието на човешката цивилизация географското положение и природните фактори са определящи за степента на развитие, поляризацията на територията и формирането на пространства с различни структура, организация и функции. Първата индустриална революция от края на XVIII век променя това. В резултат, нараства ролята обществените фактори и най-вече на научно-техническия прогрес.

Считаме, че основен фактор предопределящ връзките и взаимосвързаността между елементите, а оттам и структурата, организацията и функциите на природно-социалните системи, е наличието на градски център от висок ранг, с висока транспортна достъпност. Генерираните импулси и потоци на човешки ресурси и капитали към агломерационните ареали оформят пространствения облик на природно-социалните системи. Локализация на демографски, иновационен и инвестиционен потенциал в няколко градски центъра генерира трансформации в структурата и организацията на националното геопространство и е причина за нарастване на неравенствата и несправедливостта на всички пространствени нива.

3.2. Опит за очертаване на териториалния обхват и граници на интегрални природно-социални райони

Въз основа на установените тенденции в урбанистичното и демографско развитие, динамични изменения на икономическия профил, направлението на основните инфраструктурно-свързващи оси и интензивно нарастващи неравенства по територията на страната ни, считаме, че предложената по-долу схема за райониране на националното геопространство отразява реално протичащия динамичен процес на районообразуване (картосхема 15)

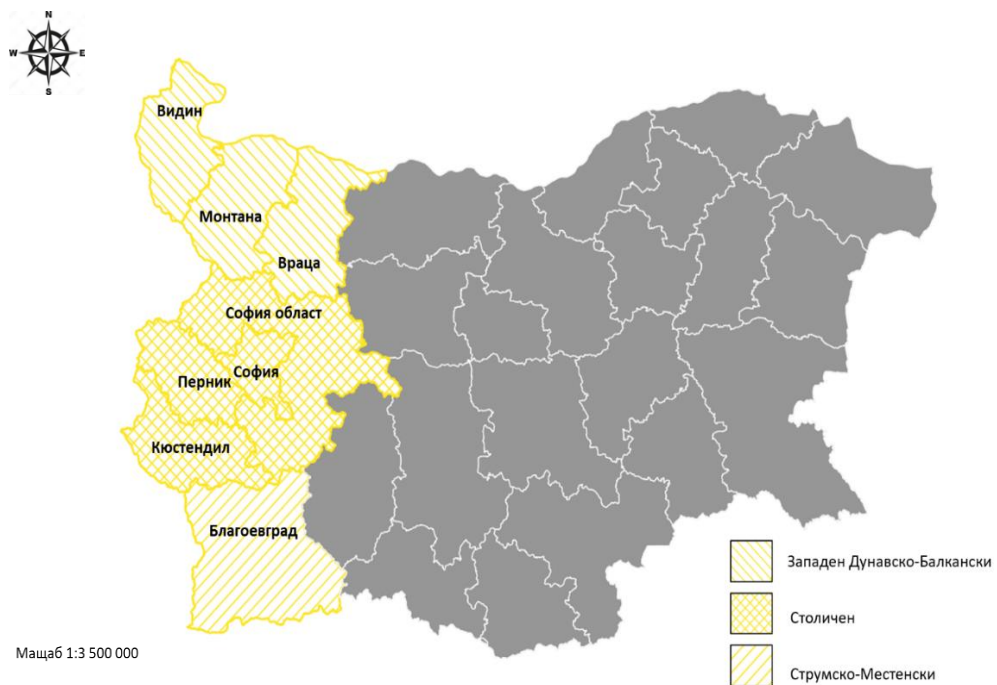
- **Западен** - обхващащ областите София-град, София-област, Кюстендил, Перник, Благоевград, Видин, Монтана и Враца. 3 подрайона:
 - Западен Дунавско-Балкански
 - Столичен
 - Струмско-Местенски
- **Южен**, обхващащ областите Пазарджик, Пловдив, Стара Загора, Хасково, Кърджали, Смолян. 2 подрайона:
 - Средногорско - Тракийски
 - Родопски
- **Източен**, обхващащ областите Добрич, Шумен, Варна, Бургас, Ямбол, Сливен. 4 подрайона – 2 крайбрежни и 2 вътрешни подрайона:
 - Южен Черноморски
 - Тунджански
 - Северен Черноморски
 - Източностаропланинско-Лудогорски
- **Северен**, обхващащ областите Плевен, Ловеч, Габрово, Велико Търново, Търговище, Русе, Разград и Силистра. 2 подрайона:
 - Централен Дунавско-Балкански
 - Източен Дунавско-Лудогорски

Картохема 4 Пространствена структура на интегралните природно-социални райони

3.2.1. Функционална обосновка, териториална структура и специализация на интегралните райони в България – 2017 г.

Западен район обхваща 8 области.

Физикогеографският фундамент на територията му е разнообразен и обхваща части от 4 от 5те природни области на страната. Функционалната му консолидация и компактност се определят от конфигурацията на основните оси на транспортната инфраструктура по меридионално направление и нарастващото пространствено влияние на столичния град., пораждащи синергетичен ефект. измерването на районната ефективност, формирането на регионални клъстери и използване на предимствата на ефекта на мащаба.

Макар функционално обвързана и в процес на задълбочаваща се консолидация под влиянието на агломерационния фактор – гр. София, територията на Западен район може да се подели на базата на икономически и културни особености. Обособяват се 3 подрайона с изразена икономическа специализация:– Западен Дунавско-Балкански (областите Видин, Монтана и Враца), Столичен (областите София-град, София, Перник и Кюстендил) и Струмско-Местенски (област Благоевград).

Табл. 1 Динамика Индекс на локализация Западен район , 2007 - 2017 г.

/БДС по сектори спрямо базов показател брой население/

Район/Подрайон/Област	I Lз		I Ли		I Ly	
	2007	2017	2007	2017	2007	2017
Западен район	1.26	1.48	1.00	0.93	0.80	0.77
Западен Дунавско-Балкански	1.57	1.88	0.70	0.84	0.55	0.48
Видин	1.78	1.97	0.33	0.28	0.59	0.51
Монтана	1.60	2.05	0.52	0.72	0.52	0.46
Враца	1.32	1.61	1.25	1.51	0.54	0.47
Столичен	0.92	1.22	1.29	1.14	1.12	1.07
София град	0.10	0.09	1.48	1.03	2.88	2.71
София	1.02	1.18	1.78	2.33	0.54	0.56
Перник	0.79	2.18	1.10	0.57	0.53	0.54
Кюстендил	1.77	1.43	0.82	0.62	0.53	0.48
Струмско-Местенски	1.52	1.32	0.88	0.62	0.52	0.56
Благоевград	1.52	1.32	0.88	0.62	0.52	0.56

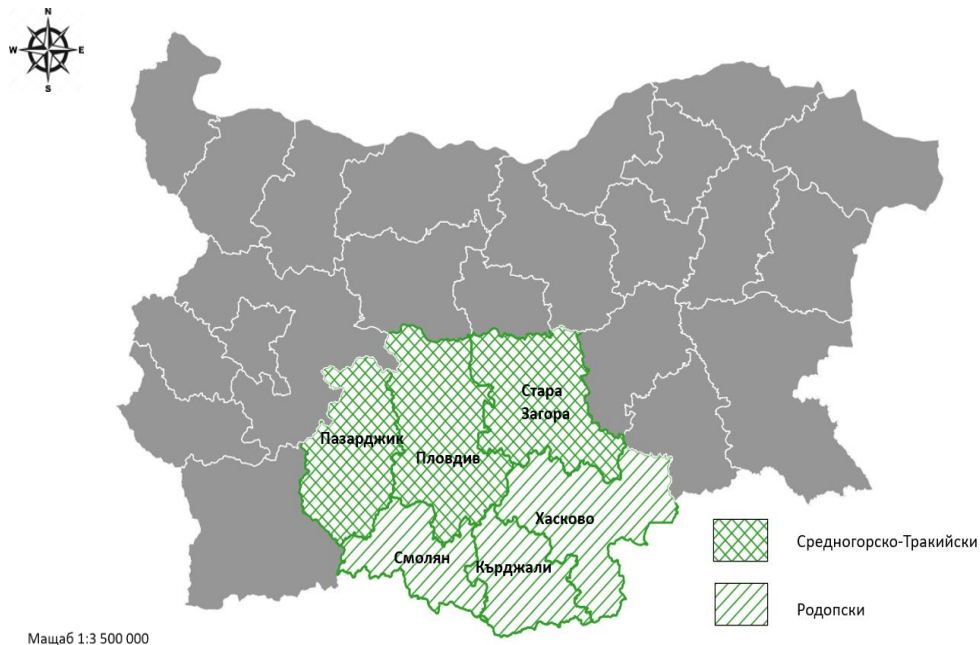
Източник: НСИ, собствени изчисления

От данните в табл. 5 се разкрива специализацията на областите в Западния район. Структурен проблем за икономиката на Западно Дунавско-Балканския подрайон представлява липсата на диверсификация на икономическата дейност. Столичния подрайон има комплексна специализация. Динамиката на индекса на локализация на индустрията в Софийска област разкрива задълбочаване на тенденцията за повишаване на икономическата активност на територията ѝ. Същевременно, прави впечатление промяната на специализацията на област Перник, която по-скоро се дължи на преустановяването на функционирането на металургичния комбинат, което е причина за драстичния спад на БДС от преработващата промишленост, а не на интензивното развитие на земеделието. За област Кюстендил също е характерна моноспециализация в сектор земеделие. Тези динамични процеси поставят въпроса за пространственото планиране на развитието на столичния град във взаимовръзка със съседните му територии. Експанзията и дуфизията на икономическа активност към общините от Софийска област се доказва от анализирания данни. Доколкото обвързаността с областите Перник и Кюстендил към момента по-скоро е ограничена до ежедневни трудови миграция. Този проблем следва да бъде във фокуса на

регионалната политика с цел предотвратяване на последващо маргинализиране на територията на двете области и превръщането им единствено в „спални“ за работната сила, реализираща се на пазара на труда в столичния град. Струмско-Местенския подрайон има специфичен облик, дължащ се на особеностите на природната среда. Благоприятните климатични и хидроложки условия за развитие на ранно зеленчукопроизводство, лозарство и овощарство по поречието на р. Струма и р. Места предопределят специализацията на Струмско-Местенския район в земеделие. Следва да се отчита, че туризмът е специализиращ отрасъл за няколко планински общини.

Съществен проблем за района е концентрацията на иновационна дейност в столичния град и Благоевград (виж картосхема 9, стр. 103). По този начин са ограничени възможностите за формиране на вторични центрове в северозападните и южните приграничните територии, които да „подават“ импулси и да балансират развитието на района.

Южен район обхваща 6 области.

Във физикогеографско отношение обхваща част от Задбалканските котловини, почти целия масив на Средногорието, Горнотракийската низина и масива на Родопите. Паралелното разположение на основните орографски масиви предопределя пространствената конфигурация на транспортната инфраструктура, като основните оси на развитие са по АМ Тракия и АМ Марица. Те имат главна консолидираща и обвързваща роля за целостта на района, макар да имат по-силно изразено влияние неговите централни части. По направление на трасетата на двете магистрали се формира почти непрекъсната зона от икономически центрове, връзките между които непрекъснато се задълбочават – Тракия Икономическа Зона, Икономическа Зона „Загоре“, индустриалните зони на Хасково и Димитровград. На територията на района се формират два големи и относително равностойни полюса на растеж – Пловдив и Стара Загора, и множество по-малки центрове – Сопот, Казанлък, Раднево. Пазарджик и Хасково също формират центрове на растеж

макар и със сравнително по-малък икономически и иновационен потенциал в сравнение с Пловдив и Стара Загора. Планинският релеф в южните части на района предпоставя конфигурацията на транспортната инфраструктура и структурата на селищната мрежа. В допълнение, на територията на област Смолян няма автомагистрални и първокласни пътища, а делът на пътищата от републиканската пътна мрежа в добро състояние на територията на област Кърджали е 30 %. Поради тези причини по-големите градски центрове в Родопите – Смолян и Кърджали, имат специфично развитие и по-ограничено пространствено влияние. Друга особеност, е че повечето пригранични градове – Златоград (11 хил.д.), Рудозем (9 хил.д.), Крумовград (17 хил.д.), Ивайловград (6 хил.д.) са нестраними по демографски и икономически потенциал с близко разположените градове на гръцка територия като Кавала (125 хил. д.), Ксанти (111 хил.д.), Александропулис (72 хил.д.), Гюмюрджина (51 хил.д.). Това предполага формирането на специфични пространствени връзки в тези територии и невъзможност за равнопоставеност в процеса на трансгранично сътрудничество.

Тези особености в пространственото развитие на Южния район формират неговия полицентричен облик. Биха могли да се обособят два подрайона- Средногорско-Тракийски и Родопски, които имат специфични културни особености и икономическа специализация.

Табл.2 Динамика Индекс на локализация Южен район , 2007 - 2017 г.

/БДС по сектори спрямо базов показател брой население/

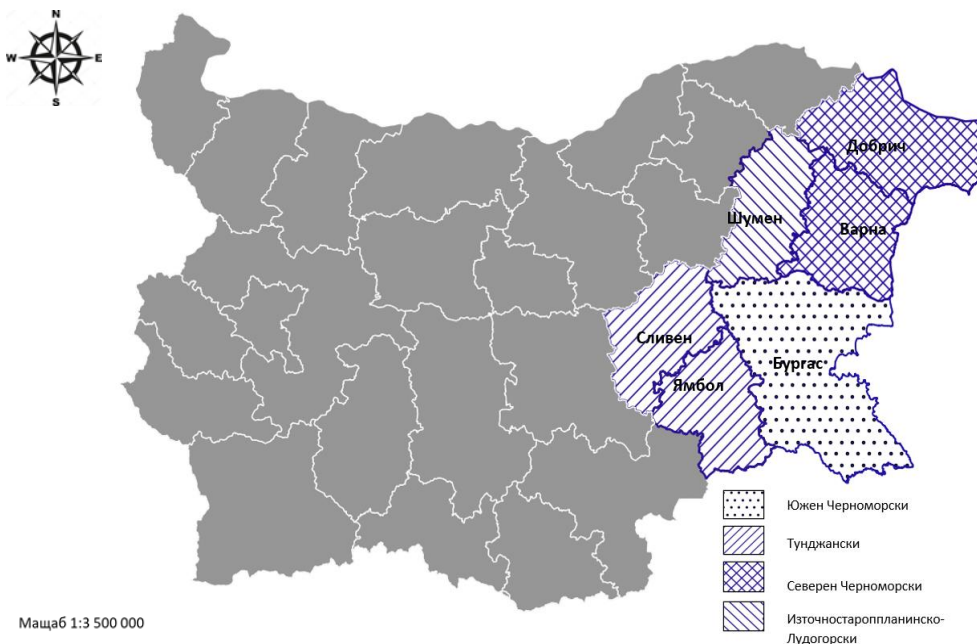
Район/Подрайон/Област	I Лз		I Ли		I Ly	
	2007	2017	2007	2017	2007	2017
Южен район	1.44	1.16	0.92	1.09	0.57	0.52
Средногорско-Тракийски	1.01	0.90	1.23	1.60	0.59	0.58
Пазарджик	1.32	1.10	1.11	0.78	0.47	0.44
Пловдив	0.80	0.71	0.97	1.17	0.68	0.72
Стара Загора	0.91	0.89	1.61	2.84	0.60	0.57
Родопски	1.76	1.43	0.60	0.71	0.55	0.47
Смолян	1.58	1.34	0.77	1.00	0.60	0.51
Кърджали	2.38	1.70	0.48	0.61	0.47	0.40
Хасково	1.31	1.24	0.56	0.53	0.58	0.51

Източник: НСИ, собствени изчисления

Анализирайки данните от табл. 6 може да се направи заключението, че Южен район има специализация в земеделския и индустриалния сектор с нарастващо значение на втория. Оползотворяването на възможностите за развитие на агробизнеса и затварянето на производствените вериги има влияние върху този процес на диверсификация. Също така е видно, че двата подрайона имат различна специализация. Докато за Родопския е характерна моноспециализацията в земеделието, макар и с тенденция за диверсификация по отношение на индустриалния сектор, то за Средногорско-Тракийския е характерна специализацията в индустрията. С най-висок индекс на локализация на индустрията в сравнение със стойностите за цялата страна е област Стара Загора. Специализацията на Пловдив може да се определи като комплексна с превес на индустрията и сектора на услугите.

Приграничните територии са почти напълно лишени от възможността да имат достъп до иновации. На територията на райони единствено Пловдив и Стара Загора се отличават като иновационни центрове, като потенциалът на Стара Загора надхвърля този на Пловдив.

Източен район обхваща 6 области.

По отношение на природните особености районът обхваща Българското Черноморско крайбрежие, Добруджа, източните части на Дунавската равнина и Предбалкана, Източна Стара планина, Сакаро-Странджанската област. Териториално консолидиращите и определящи географската идентичност фактори са излаза на/близостта до Черно море и пространственото развитие на транспортните артерии. Типична особеност за района е, че граничните територии са икономически по-силно развитите в сравнение в вътрешните, които могат да се определят като периферия. Също така, по-интензивни са връзките между вътрешните територии и крайбрежните зони в сравнение в връзките по меридионално направление. Следва да се отбележи, че докато на север агломерационния ареал на Варна, включва и вторичното мощно ядро на Девня, то на юг Бургас има по-скоро притегателна сила за ежедневни трудови мигранти от съседните му общини и не се наблюдава формирането на вторично ядро на развитие. Що се касае до „вътрешните области“ като периферни могат да бъдат определени по-скоро Сливен и Ямбол. Подобно на област Търговище, определянето на районната принадлежност на област Шумен е сложна от методологична гледна точка задача. Град Шумен формира свои център на растеж, предопределен от нарастващия обем на ПЧИ в Шуменския индустриален парк и привлича ежедневни трудови мигранти от 5 съседни общини. Град Шумен попада в едночасовия изихрон по отношение на град Варна, а разстоянието до Търговище от 42 км отнема около 40 минути. Въпреки това големият пазар на Варна предопределя посоката на връзките на изток. Стопанските субекти от област Шумен взаимодействат в по-голяма степен с фирми локализирани на територията на област Варна като се формират затворени териториално производствено-технологични вериги. Пример за това е дейността на производителя на алуминиеви валцови и пресови продукти „Алкомет“ АД, извършващ дейността си на

територията на Шуменския индустриален парк. Част от продукцията на компанията, предназначена за вътрешния пазар, се използва от фирмите от машиностроителния, строителния сектор и хранително-вкусовата промишленост във Варна⁶. Установяването на тези връзки ни дава основание да считаме, че област Шумен е в по-голяма степен функционално обвързана с област Варна, поради което считаме че районната ѝ принадлежност е към Източен район. Вътрешнорегионалните различия по отношение на стопанската специализация и достигнатите нива на развитие са причина за подялбата на района на 2 крайбрежни – Северен и Южен Черноморски подрайона и 2 вътрешни – Тунджански и Източностаропланинско-Лудогорски.

Табл.3 Динамика Индекс на локализация Източен район, 2007 - 2017 г.

/БДС по сектори спрямо базов показател брой население/

Район/Подрайон/Област	I Лз		I Ли		I Ly	
	2007	2017	2007	2017	2007	2017
Източен район	1.14	1.37	0.74	0.75	0.65	0.63
Южен Черноморски	0.87	0.87	1.06	0.94	0.67	0.82
Бургас	0.87	0.87	1.06	0.94	0.67	0.82
Тунджански	1.21	1.43	0.50	0.65	0.49	0.46
Сливен	1.05	1.07	0.55	0.54	0.48	0.43
Ямбол	1.36	1.78	0.45	0.75	0.50	0.49
Северен Черноморски	1.12	1.39	0.82	0.75	0.87	0.77
Варна	0.48	0.61	1.22	0.93	1.15	1.00
Добрич	1.77	2.18	0.42	0.57	0.60	0.54
Източностаропланинско-Лудогорски	1.34	1.73	0.67	0.72	0.53	0.50
Шумен	1.34	1.73	0.67	0.72	0.53	0.50

Източник: НСИ, собствени изчисления

Специализацията на Източен район на база на изчислените индекси на локализация може да се определи като комплексна. Същевременно вътрешно регионалните различия са съществени. Периферните области в южния подрайон имат подчертана моноспециализация в сектор земеделие. Същата тенденция е характерна и за областите Шумен и Добрич, но при подчертано нарастване на значението на индустриалния сектор в структурата на специализацията. Варна има комплексна специализация с профил индустрия-услуги. За съседните на Бургас общини е характерна специализацията в земеделие, поради което на областно ниво индексът на локализация за изследвания период нараства. Затвърждаването на връзките между ешалоните на агробизнеса в южната част на района е благоприятна тенденция в развитието му, която предопределя неговата географска идентичност. Най-висок индекс на локализация на химическата промишленост има област Варна. Неорганичната химическа промишленост е специализиращ и структуроопределящ отрасъл за община Девня. Органичната химия е специализиращ отрасъл за територията на община Бургас. Морският туризъм е структуроопределящ отрасъл за икономиките на повечето малки крайбрежни общини. Специализиращ отрасъл е и за двата големи икономически центъра, поради което индексът на локализация на сектора на услугите нараства за изследвания период.

⁶ С фирмата е проведено анкетно проучване в началото на 2020 г.

Северен район обхваща 8 области.

Във физикогеографско отношение обликът на района е доминиран от Дунавската равнина, на изток се простира Лудогорието, на юг обхваща централните части на Предбалкана и Стара планина. Северната граница на района е по река Дунав, чийто потенциал предопределя облика и спецификата в икономическото, екологичното и културно развитие на крайдунавските общини. Дунавските пристанища при Русе, Свищов и Силистра са важни компоненти на техническата инфраструктура, а тяхното развитие оказва влияние върху пространственото развитие на общините на чиито територии се намират. За разлика от Южен район, където АМ „Тракия“ и АМ „Марица“ играят ролята на основни си на развитие, на територията на Северния поради своята недовършеност АМ „Хемус“ няма толкова силна изразена функция на транспортно-гравитационна и стопанско-локализационна ос. С довършването ѝ консолидационната ѝ функция ще се увеличи и ще допринесе за допълнителната функционална обвързаност на територията на Северен район. Считаме, че в по-голяма степен консолидиращ и функционално обвързващ фактор са традиционните икономически и технологични връзки създадени между стопанските субекти от областите и възникналите и възникващи нови в резултат от пререструктурирането на местните икономически териториално-производствени клъстери. По отношение урбанистичното развитие ясно изразена поляризация и доминиращо развитие на няколко градски центъра с по-ограничено пространствено влияние в сравнение с градските центрове на юг от Стара планина. Следва да се отбележи, че силно проявени са депопулационните процеси на територията на общините в обхвата на Предбалкана и Стара планина. Необходимостта от модернизация на техническата инфраструктура и едновременно с това ограничеността във финансовите възможности на придунавските общини са причина за неефективното усвояване на специфичният потенциал на река Дунав. За не малка част от тези общини са характерни високи нива на безработица, ниска инвестиционна атрактивност и отсъствие на чуждестранни инвестиции, както и висок дял

на дебните. Областите Силистра и Търговище имат сред най-ниските стойности за БВП/ч, а делът на бедните в Силистра достига до 30 % от населението ѝ. За стопанската консолидация на територията на Северен район значение има и изграждането на скоростен път по направлението от Русе, където е изграден Дунав мост 1 през прохода Шипка така че да се свърже с магистралните участъци в Южна България. Особеностите в социално-икономическото развитие на територията на Северен район ни дават основание да считаме, че могат да бъдат обособени два подрайона: Източен Дунавско-Лудогорски и Централен Дунавско-Балкански.

Табл.4 Динамика Индекс на локализация Северен район, 2007 - 2017 г.

/БДС по сектори спрямо базов показател брой население/

Район/Подрайон/Област	I Lз		I Ли		I Ly	
	2007	2017	2007	2017	2007	2017
Северен район	1.29	1.47	0.76	0.78	0.60	0.54
Източен Дунавско-Лудогорски	1.64	1.88	0.66	0.71	0.55	0.51
Русе	1.01	1.18	0.84	1.02	0.75	0.65
Разград	1.92	2.16	0.60	0.70	0.50	0.50
Силистра	2.13	2.29	0.39	0.33	0.47	0.40
Търговище	1.51	1.90	0.81	0.78	0.48	0.49
Централен Дунавско-Балкански	0.94	1.14	0.86	0.85	0.64	0.56
Плевен	1.12	1.26	0.65	0.51	0.57	0.53
Ловеч	1.18	1.43	0.86	0.74	0.67	0.51
Габрово	0.64	0.82	1.33	1.51	0.65	0.60
Велико Търново	0.84	1.06	0.59	0.65	0.69	0.62

Източник: НСИ, собствени изчисления

Видно от данните от табл. 8 специализирац за района отрасъл е земеделието,, за което е характерна различна специализация съобразно хидро-климатичните условия и почвена покривка. Област Русе е характеризира с комплексна специализация. Заради Дунав мост и пристанищния комплекс областта се специализира и в сектора на услугите. Транспортно-географското положение на Русе е предпоставка за позиционирането му в националното разделение на труда като един от центровете на химическата промишленост в страна с локализационен индекс 4,5 и на производството на превозни средства /корабостроене/ с индекс на локализация – 2,5. Сериозен структурен проблем за местните икономики в останалите три области от подрайон Източен Дунавско-Лудогорски е моноспециализацията в по отношение на аграрния сектор без тенденции за диверсификация по отношение вторичния сектор. Завършването на веригите на агробизнеса е от особено значение за развитието на тези територии. Областите в обхвата на Централния Дунавско-Балкански подрайон имат ясно изразена специфика. Габрово има подчертана индустриална специализация, а Велико Търново по-скоро няма конкретна специализация. За областите Ловеч и Плевен са характерни структурни промени и намаляване на индексите на локализация на индустрията за изследвания период.

Изводи Трета Глава

Въз основа на направените анализи и оценки биха могли да се изведат няколко извода. Териториалната организация на природно-социалните системи претърпява съществени изменения в средносрочен времеви аспект. Същевременно, измененията в природно-социалния релеф на националното геопространство се характеризират с различен интензитет под влиянието на сложни и поливалентни комбинации от фактори. Все по-отчетливо се установяват тенденции на динамично икономическо развитие, локализирано в агломерационните ареали на най-големите градски центрове. Открояват се и тенденции на резки трансформации в икономическия профил и развитие на определени части от националното геопространство. Това е показателно за зависимостта на организацията и структурата на пространствените природно-социални системи от външни влияния, които често имат деформиращ ефект. Също така, регионалната динамиката на социалните показатели разкрива тенденцията, че икономическият растеж не винаги е обвързан с нарастване на благосъстоянието на населението със същите темпове. В допълнение, нараства регионалната контрастност в социалните процеси. Възникващите неравновесия в социалното развитие генерират промени във функциите на природно-социалните системи, тъй като техни основни елементи променят начина на взаимодействие помежду си и с външната среда.

Тази нарастващата турболентност на социално-икономическата реалност в страната генерира изменения в структурата и организацията на територията на страната. Регионалното многообразие и нарастващите пространствени неравенства, възникващи в резултат на тези процеси, формират нов тип регионални системи с различни свойства и признаци. Така например се разширява обхватът на териториите, подаващи под влиянието на повече от един селищен/икономически център. Определянето на тяхната районна принадлежност е сложен проблем от методологична гледна точка, но също така управлението на подобен тип територии следва да се основават на качествено нов подход, отчитащ тази тяхна особеност и даващ възможност за развитието им, което да не бъде ограничено от административните граници. Разширява се и пространствения обхват на териториите без изявен селищен/икономически лидер, двигател на растежа и развитието. Това предизвиква допълнителни трансформации и преориентация на потоците на капитали и промени в пространственото поведение и действия на хората. Формирането на специфични микрорайони, с ясно изразена периферност по отношение участието им в обществените процеси, е проблем, който следва да бъде в основен при формиране принципите за управление на регионалното развитие в страната. Като такива могат да бъдат дефинирани граничните и планинските територии. Нарастващото влияние на няколко градски центъра и формирането на ареал от общини, чиито социално-икономически живот е изцяло обвързан с развитието на полюса, е друг съществен елемент на териториалната организация на националното геопространство. Намаляващият брой опорни градски центрове, извън тези няколко големи селища, както и абсолютното намаление на населението в страната, са определящи за формирането на регионалните природно-социални системи. За отграничените райони вътрешнорегионалните различия и нива на ефективност са присъща характеристика. В обобщение може да се заключи, че процесът районогенезис протича динамично, но и дискретно.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

УПРАВЛЕНИЕ НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ – ОТ ТЕОРИЯ КЪМ ПРАКТИКА.

4.1. Управление на регионалното развитие

Управлението на регионалното развитие е крайния етап на сложния и хетерогенен процес на цялостно организиране и функциониране на дейностите в националното пространство. В него се съдържат резултати и влияния на научните изследвания, на планови документи, на прилаганите модели и подходи за пространствена организация на социално-икономическия, екологичния, културния и геополитическия разрез на държавата. Регионалното развитие и управление е преди всичко държавна дейност, защото в нея се съдържат и елементите на националната сигурност. Неговото управление следва да се извършва в единство с устройството на територията, на държавния кадастър и регистър, както и с всички секторни дейности. Известно е, че регионалното развитие е функционална и интегративна дейност, в която територията и пространството са базовите вектори. Освен това управлението на регионалното развитие се извършва на базата на утвърдени регионални (районни) структури.

Усъвършенстването на регионалната политика в повечето случаи се основава на обективен критичен анализ на провежданата политика за управление на националното пространство.

В действащия закон от 2008 г. районирането също не е поставено като фундамент, на който да се базира регионалната политика. С последните изменения на Закона за регионално развитие (ЗРР) от март 2020 г. за териториална основа на регионалното развитие съгласно чл. 4, ал. 1 „се обособяват райони, които се разделят на нива в съответствие с изискванията на общата класификация на териториалните единици за статистически цели, прилагана в Европейския съюз“. Освен това в чл.4, ал.3 е разписано, че „**Районите, които образуват ниво 2, са региони за планиране**“, а всички териториални нива са дефинирани като статистически. **В действителност, районите за статистически цели не се базират на принципите на теорията на районообразуването.** При районообразуването разкритите пространствени структури имат системно и специфично съдържание (структура, териториална организация, районна ефективност) и не отговарят на изискванията ЗРР. Причините за това са, че в регионалното развитие на България се използват регионални структури (райони/региони), които са определени чрез един показател – брой на населението. Така се формират териториалните единици за статистически цели. **Според нас, тези териториални единици за статистически цели не са системни категории, на са в основата на организацията и управлението на дейностите в националното пространство.**

С основание може и трябва да се постави въпроса, защо в ЗРР никъде не се използва понятието неравенства, защо не включен текст за териториалното интегриране на териториалните единици за статистически цели със селските райони? Проблемите за управленската практика нарастват ако се добавят и интегрираните планове за градско възстановяване и развитие, които включват 39 градове, с най-голям брой население в страната. Всъщност при последните промени в ЗРР (Вж. ДВ, бр.21/13.03,2020) целите на

закона бяха допълнени с твърде общи формулировки – регионално и пространствено развитие⁷. Това доказва, че формулираната хипотеза се потвърждава - отговорните държавни институции не познават в дълбочина процесите на регионално развитие, районообразуване и райониране.

Според нас, тези несъответствия или липсата на кодификация в законодателството в страната е причина за доминирането на секторния подход при управлението на територията – практически всяко министерство утвърждава свой регионален модел за управление – например 3 електроразпределителни дружества, 16 районни инспекции за опазване на околната среда и водите, 4 басейнови дирекции за управление на водните ресурси, 9 туристически района, 27 окръжни съдилища и 88 районни прокуратури, над 200 селски района и др. Създадена е една нормативно закрепена структура в националното пространство, която генерира силно изразена турбуленция. Тя е една от главните причини за ограничаване и задържане на провеждането на ефективна регионална политика.

В действителност, резултатът от прилагането на административен подход при райониране на националното геопространство е районна схема, която има задържащ ефект върху растежа и развитието. Това е така, защото неотчитането на реалните процеси и връзки между елементите на природно-социалната реалност, които протичат с различна скорост в пространството, води до ниска ефективност на конкретните мерки и действия, предприемани от отговорните институции. Възможно най-точната диагностика на първоначалното състояние на природно-социалните системи е фундаментален принцип за постигане на по-висока ефективност на регионалната политика. Когато територията, определена като регион за планиране, реално не функционира като цялостна система, то нарочните интервенции, имат спорен резултат по отношение подобряване благосъстоянието и качеството на живот на населението.

Управлението на регионалното развитие е динамичен процес, резултат от промените в разделението на труда и широкото приложение на информационните технологии. Това налага необходимостта от приложение на нови модели и практики в плановата и управленската практика. При администрирането на регионалното управление в началото действително се постигат положителни ефекти. По-късно обаче, в националното пространство действително се проявяват процеси като се усилват емиграцията на човешките ресурси, влошаване качеството на околната среда, увеличават се разходите за поддържане на устойчиво качество на живота. Ето защо, регионалната политика изисква непрекъснато усъвършенстване на използваните подходи, на базата на иновации – дигитализация, информационни технологии, системни научни анализи, измерване на районната ефективност. Тези нововъведения са насочени към оптимизиране профила на районите, от различни таксономични равнища.

Съвременната регионална политика е инерционна система. Тя съдържа елементи, от предходни етапи на развитие. При интегрирането им с иновациите, често се получава механичен набор от секторни проекти на територията на административно-териториалните и териториалните единици. Въпреки утвърдените принципи на субсидиарност, териториална синергия, интелигентна специализация за страните от ЕС, практически те не се измерват и не се прилагат при управлението на територията. Това се установява при

⁷ Вж. Закон за регионалното развитие, Държавен вестник, бр.50/30.05.2008, чл.1

анализа на общинските планове и областните стратегии за развитие в страната през периода 2007 – 2017 г. В изследваните стратегически документи практически отсъства функционалното интегриране на икономическите сектори. Тази териториална „разкъсаност“ на дейности по територията налага своеобразно автономно развитие на административно-териториалните единици. Според нас, този модел на проектно планиране и управление на територията ще се запази и през следващите години (до 2027 г.), защото ограничава взаимодействието на отделните системи и териториални субекти. Използвания подход представлява само един, безспорно много важен и базов елемент, от многото инструменти за постигане на устойчива ефективност при управлението на територията.

Това налага да се постави въпросът за предлагането на качествено нови модели и регионални инструменти за оптимизация на организацията и функциите на природно-социалните системи. Считаме, че основен принцип следва да бъде разбирането, че регионалността моделира темповете на растеж⁸, т.е. регионалната политика следва да се прилага съобразно регионалните особености, отчитайки пространствените неравенствата.

4.2. Регионални инструменти: икономия от мащаба, клъстери, кръгова икономика, интегрална районна (регионална) ефективност

При управлението на процеса регионално развитие, важно значение имат набора от използвани инструменти. Към тях се отнасят икономии от мащаба, клъстерната политика, районната (регионална) ефективност и др. Важна особеност за инструментите е, че те имат изразено регионално проявление.

Икономии от мащаба започват да се използват в управленската практика след 70-те години на XX в. В резултат на проведени конкретни проучвания се установява, че фирмите разположени на една територия и прилагащи общи производствени подходи, реализират допълнителен доход, който се получава от по-ниските средни разходи за единица крайна продукция. Следователно интегрирането на стопанските субекти по територията, може да се извършва по секторна принадлежност, по териториално съседство, по равнище на иновативност на производствения процес. При опита да се измери и разкрие ефекта от мащаба на територията на страната, най-убедителни са примерите от производството на зърнени храни в Североизточна България – областите Добрич, Силистра, Разград и Русе. Поради големия брой малки и средни фирми в индустриалния (вторичния) сектор, възникват ограничения и трудности при неговото приложение. Независимо от това, икономии от мащаба се доказват в Южна Централна България – областите Стара Загора и Пловдив, гр. София и София област и Благоевград, както и Варна и Бургас. Всъщност формират се една изразена регионалност по отношение на съществуващата териториална организация на икономиката и проявлението на икономии от мащаба. Икономии (ефекта) от мащаба се проявяват и реализират между конкуренти с големи обеми произвеждана продукция и голям дял пазарна реализация⁹. В България обаче, такива корпорации и фирми са малко. Следователно този подход може и трябва да се прилага приоритетно към малките и средните предприятия в страната. Според нас е необходимо осигуряване на допълнителни стимули (регулатори) за оптимизиране на териториалната организация на икономическите дейности, чрез управление на икономии от мащаба. Освен това е наложително, ефектите от мащаба да се използват в плановата и управленската

⁸ Стиглиц, Дж. Еврото, изд. Изток-Запад, С., 2016 г. стр. 348

⁹ Вж. Р. Георгиев, 2013, Стратегиране и конкурентоспособност, Принт-Медия, С., с.107

дейност в националното пространство, особено при крайните оценки при изпълнението на стратегическите документи.

Друг инструмент за управление на регионалното развитие са *кълстерите*. Икономическите кълстери са регионална форма на организация и управление, обоснована от американския икономист М. Портър¹⁰. Кълстерната политика е утвърдена и в ЕС, като са заделени финансови ресурси за подпомагане на формирането на кълстери с различен производствен или друг профил. Кълстери са създадени и работят в България. Те представляват йерархична мрежа от взаимообвързани и допълващи се конкурентни икономически субекти. Едно от предимствата на кълстерите е териториалната (географска) близост и съседство, което позволява използването на обща специализирана инфраструктура, общи пазари на труда и услуги. Много важна особеност е, че кълстерите не са механичен сбор от фирми, а функционално и системно образувание, в което се проявява и икономииите от мащаба. В резултат на това, нормативно (законово) създадените кълстери осигуряват допълнителни предимства при функционирането на всяка фирма, участваща в интегрираната форма (кълстер) – суровинна осигуреност, общо прилагане на иновации и нови конкурентоспособни продукти, вътрешно интегриране и усъвършенствана инфраструктура, регионално (районно) проявяващ се мултипликационен ефект и нарастваща районна (регионална) ефективност. Кълстерите съдържат „в снет вид“ сравнителните предимства за развитие на територията, те са пазарно ориентирани, подложени са на външни влияния и заплахи (конкуренция, кризи, извънредни ситуации). В хода на изследването се установи, че кълстеризацията на националната икономика е много необходима за страната, поради преобладаващия брой микро, малки и средни фирми. Регионалният анализ на кълстерите към 2019 г. в България разкрива, че те са локализиращи в Югозападна България (София, Пирдоп, Благоевград); в Южна Централна България (Стара Загора, Раднево – „Марица – Изток“, Пловдив, Смолян); в Северна Централна България (Русе, Велико Търново, Троян) и във Варна и Бургас. Териториалната структура на кълстерите разкрива определена съсредоточеност, което откроява важни конструкции и центрове на процеса районообразуване. Тези териториални кълстерни системи се използват при определяне на обхвата и границите на възловите (по определението на П. Хагет, нодални райони).

Управлението на регионалното развитие и ограничаването на неравенствата в националното пространство следва да се основава на **измерване чрез районната ефективност**. Извършените анализи доказаха тенденции на дълбоки трансформации с негативни последици върху благосъстоянието и качеството на живот. Неравенствата като природно-социален феномен генерират допълнителни изменения в структурата и пространствената организация на природно-социалните системи. Установените по територията на страната райони разкри значителните вътрешнорегионални различия и неравенства. Нарастват вариациите между центровете и периферията, формират се депресивни пространства, усилват се миграциите, депопулацията се разширява. Същевременно националната статистика отчита повишаване на икономическия растеж, както на национално, така и на областно равнище. Но това не означава повишаване на благосъстоянието на населението или подобряване на условията на живот. Следването на принципа, че ефективността е относителна величина, а ефектите абсолютни приемаме, че

¹⁰ Вж. М. Портър, 2016, Конкуреннтното предимство на нациите, изд. Класика и стил, Второ издание, С., с.968; Конкуреннтната стратегия, 2009, изд. Класика и стил, С., с. 424

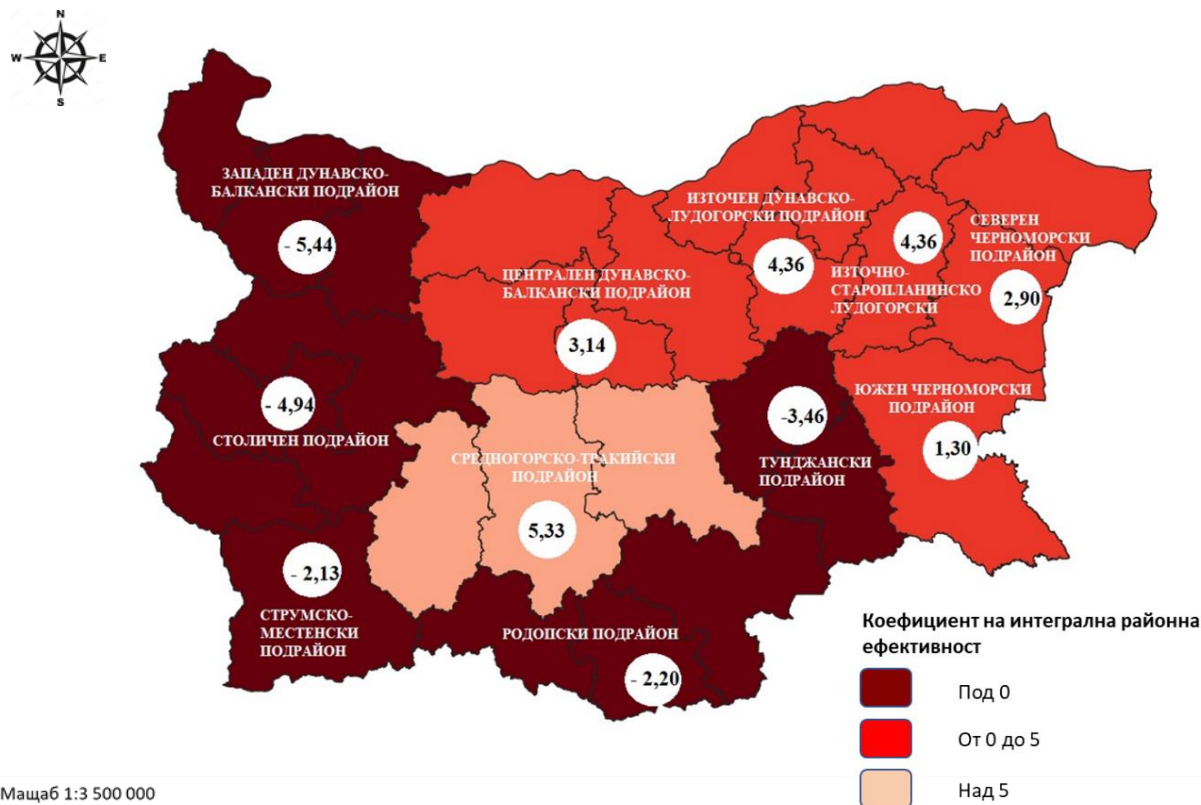
управлението на регионалните и локалните структури трябва да бъде подчинено на ефективността. Тя следва да бъде основен инструмент за оптимизиране на структурата и пространствената организацията на природно-социалните системи.

Получените резултати могат да се обобщят по следния начин. Първо – възприета, допълнена и приложена е методика за измерване на интегралната районна ефективност при функциониране на макропространствени структури в страната. Възприетата методика може да се прилага и за други пространствени структури (подрайони, микрорайони). Синтезът на получените резултати е основанието за оптимизиране и преструктуриране на структурата и типа (профила) на териториалната организацията на природно-социалните системи и извършване на преход към устойчивост в развитието на дейностите в националното пространство.

В сравнителен план между отграничените райони и подрайони се наблюдават съществени различия по отношение на комплексната районна ефективност и ефективността на отделните им подсистеми. Положителни стойности на комплексната районна ефективност имат Южен и Северен район. С близка до нулевата ефективност се отличава Източния район. За Западния район за изследвания период се отчита негативна комплексна ефективност.

Детайлният анализ на ниво подрайони и области доказва направени в предходни раздели предположения за взаимодействие и зависимости между отделните компоненти на териториалните природно-социалните системи.

Картохема 9 Интегрална районна ефективност по подрайони

Така например, считаме, че ниската комплексна ефективност на Западен Дунавско-Балканския подрайон се дължи не неефективното функциониране на икономическата подсистема, в резултат на ниската степен на диверсификация, иновативност и конкурентност, което на свой ред е причина за ниските нива на доходи. Високата стойност за комплексна районна ефективност на област Монтана се дължи изключително високата стойност на екологична районна ефективност. Изчисленията за Столичния район доказват силната поляризация и моноцентрично развитие. Сравнително високите стойности на коефициента на социална районна ефективност за областите Перник и Кюстендил не кореспондират с едни от най-ниските стойности за икономическа районна ефективност. Същевременно, една от областите, имаща висока комплексна районна ефективност, в сравнение с останалите в страната, е София. Неефективността на функционирането на област София-град се дължи на отрицателната стойност на екологичната районна ефективност. специфична особеност за област Благоевград е високият коефициент на районна социална ефективност.

Средногорско-Тракийският подрайон има най-висока коефициент на комплексна районна ефективност в сравнение с останалите подрайони. Област Стара Загора има най-високата комплексна районна ефективност, дължаща се на високата районна екологична ефективност. За област Пазарджик се установяват сравнително висока стойност на районната екологична ефективност, но същевременно едни от най-ниските коефициенти на районна икономическа ефективност. Коефициентът на комплексна районна ефективност на Родопският подрайон е отрицателен, като и за трите области в обхвата му се регистрират отрицателни стойности на коефициентите на районна икономическа ефективност.

И двата крайбрежни подрайона на Източен район имат положителни стойности на коефициента на комплексна районна ефективност. Същевременно, коефициентът на комплексна районна ефективност в двата подрайона, определени като вътрешни, са с отрицателни стойности. Докато област Ямбол е една от трите области заедно със София и Стара Загора, за които са характерни положителни коефициенти на районните социална, икономическа и екологична ефективност, то област Сливен не регистрира нито един положителен коефициент.

Източен Дунавско-Лудогорски и Централен Дунавско-Балкански подрайони имат положителни коефициенти на комплексна районна ефективност, дължащо се на тежестта, придавана от високите стойности на коефициентите на районна екологична ефективност. Всички области в обхвата на района имат негативни стойности на коефициента на районна икономическа ефективност, а коефициентът на районна социална ефективност в област Ловеч е третият най-нисък от всички области.

В VI и VII Доклади на ЕК за икономическо, социално и териториално сближаване се отделя внимание на по-голямата устойчивост на селските райони и ролята на градовете при регионалното развитие и управление. В този смисъл към допълнителните инструменти за управление на територията следва да се използват и моделите за икономия на мащаб, клъстерите, кръговата икономика, районната ефективност. Интегрирането на тези подходи в регионален и локален разрез трябва да се извършва на основата на актуални научни анализи, кодифицирана нормативна база и в много по-малка степен на доминиране на административните подходи на управление.

4.3. Държавно и регионално управление: системен модел

Прилагането на универсални модели за изследване и управление на процеса на регионално развитие се превръща в сложна задача. Реалната действителност, многомерна и с все по-изразена регионална контрастност, задава казуси, които изискват нов „по-релефен“ и задълбочен модел за изследване, прогнозиране, планиране и управление. Направеният критичен преглед на принципите при управление на процеса на регионално развитие в допълнение с установените задълбочаващи се неравенства в развитието на природно-социалните райони в страната предполагат необходимостта от качествено нов подход и модел за оптимизация на структурата и организацията им и постигане по-висока районна ефективност.

От практико-приложна гледна точка, усъвършенстването на нормативната база и постигането на ефективен синхрон между отделните етапи на плановия процес на регионалното развитие следва да бъде първостепенна управленска задача. Фундамент за дефиниране на координатите на регионалната политика следва да бъдат резултатите от системни целенасочени научни изследвания, чрез които да се определят координатите ѝ, а също и конкретните регулатори и стимули за регионално развитие. Считаме, че законовото определяне на пространствения обхват и границите на районите за планиране следва да отпадне като принцип на стратегическото планиране и управление на регионалното развитие. Смесването/замянето на комплексното функционално райониране с изпълнението на административен ангажимент е показателно за необходимостта от въвеждането на повече наука в процеса на държавно управление. Считаме за целесъобразно дефинирането на пространствения обхват на статистическите единици за целите на отчетност пред Евростат да бъде уредено в Закона за статистиката, в нарочен регионален раздел, като за статистически единици от ниво NUTS 2 се приемат, определят функционалните природно-социални райони в страната. Прилагайки този подход не районите /статистическите единици, отговарящи на критерий за брой население/ от ниво NUTS 2 ще бъдат региони за планиране, както е записано в сега действащия Закон за регионално развитие, а регионите за планиране ще бъдат райони от ниво NUTS 2.

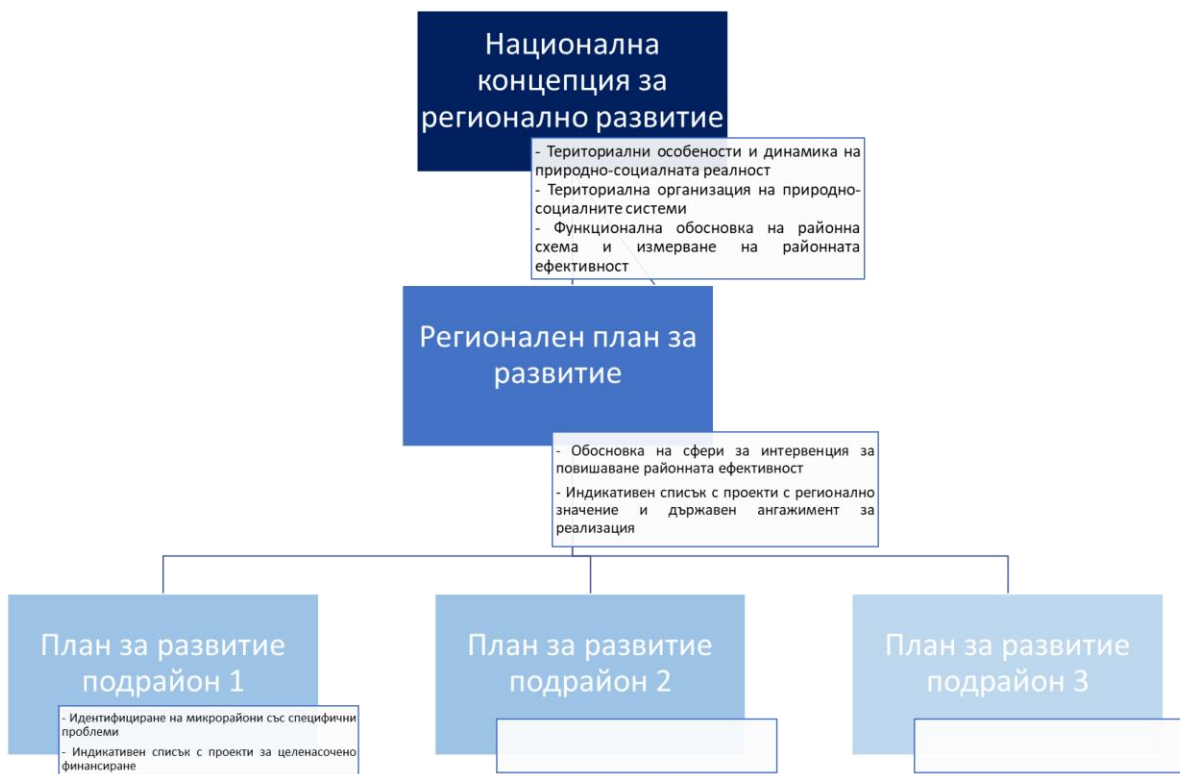
Наличието на документ на национално ниво, разкриващ териториалните особености и динамика в развитието на природно-социалната реалност в страната, е положителна практика. Времевият обхват следва да бъде средносрочен, приемайки че 10 годишен период е период, за който могат да настъпят съществени изменения в териториалната организация на националното геопространство. Същевременно, съдържанието на подобен тип документ се нуждае от концептуална преориентация и усъвършенстване на алгоритъма за изследване на регионалните особености в развитието. Специален акцент следва да бъде извършването на анализ на районоформиращите фактори и в резултат се предлага районна схема, която да бъде териториална основа за управление на процеса на регионално развитие. Основен принцип при обосноваване на мерки и интервенции с регионален характер следва да бъде измерването на районната ефективност. На база на конкретните резултати биха могли да се предлагат съответни действия, съобразени с действителната ситуация в отделните райони.

При условие, че Националната концепция/стратегия/план за регионално развитие съдържа функционална обосновка на териториалния обхват на регионите за планиране и анализ на районната ефективност за всеки от тях, разработването на обхватни стратегически документи, съдържащи подробни анализи относно състоянието на природната и

обществена среда, без особено високо ниво на синтез, е нерационален и времеемък (финансовоемък също) процес. По-ефективен вариант би могло да бъде разработването на програмен документ за всеки регион за планиране, съдържащ сфери за интервенция и списък от няколко проекта (извън инфраструктурните), насочени към увеличение на районната ефективност, чието изпълнение да бъде държавен ангажимент и в партньорство с местните власти.

Разработването на стратегически документи за целите на управлението на регионалното развитие на ниво област следва да отчита, че в действителност в Конституцията на страната ни реално не е предвидено регионално ниво на самоуправление. Въпреки това, за целесъобразно считаме създаването на възможността областите попадащи в обхвата на един подрайон да могат под гъвкава форма да разработят план, отчитащ спецификата на съответния подрайон и дефиниращ сфери за интервенция по отношение на микрорайоните с неблагоприятни тенденции в развитието. Тези документи биха могли да бъдат одобрявани от Регионалните съвети за развитие и въз основа на тях би могло да се търси и целево финансиране за реализация на конкретни дейности. Финансирането по линия на ЕСИФ, следва да се приема за допълващо и би могло да бъде насочено към реализирането на проекти между общини от микрорайоните със специфични проблеми.

Схема 2 Системен модел за управление на регионалното развитие

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Организацията и управлението на социално-икономическите и културно-екологичните процеси и системи в националното пространство се отличава с нарастваща динамика и усложняваща се многомерност. Тази тенденция в еволюцията на природно-социалната реалност е резултат от задълбочаващото се взаимодействие между човека и природата, при което се формират сложни нелинейни структури с различен пространствен обхват и функции. Заедно с това възниква нова и различна регионалност, променя се типа териториална организация на природно-социалните системи. Така земната реалност придобива нови координати и съдържание, което налага необходимостта от логична и системна интерпретация и нещо по-важно - предефиниране на земната реалност.

От извършените анализи се установява, че районирането на територията в България през последните години за целите на управленската практика е подценено. Не се разработва неговата методология. И това е една от основните причини за задълбочаване на регионалните диспропорции в страната, причиняващи нарастване на разхода на ресурси при управлението на територията.

Управлението на територията задължително преминава през регионалността, районообразуването, неравенствата, районната справедливост и ефективност. Ето защо, справедливата и ефективна регионална политика следва да се основава на научнообосновани методи и подходи. От особена значимост е същностното разбиране на обективно съществуващата регионалност и факторите, допринасящи за нарастването на регионалните диспропорции в страната.

Същевременно, процесът регионално развитие трудно може да се планира и управлява по строго определени модели и норми. Регионалната политика не може и не трябва да се осъществява рутинно, на основата на известни и традиционни управленски практики. Тя следва да бъде иновативна, научнообоснована и да се базира на знания за регионалните закономерности и регионалната организация и синергия на природно-социалните системи. Ефективна и справедлива регионална политика може да се постигне при условие, че детайлно се познават структурните и функционалните на националната територия и йерархична съподчиненост на формиращите се все по-сложни пространствени природно-социални структури. Заедно с това организирането на националното пространство налага и обосновано райониране.

СПИСЪК ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ

1. Разкрита и обоснована е логичната взаимосвързаност между интегралното социално-икономическото райониране като географски метод за разкриване на пространствената организация на природните и природно-социалните системи и регионалното развитие като процес, чрез който се обосновават политики за организация и управление на действителността (на регионалността).

2. Предложен и приложен е алгоритъм за разкриване процеса на районообразуване като системен процес, чрез извършване на системен анализ и класификация на факторите, имащи районообразуваща роля, съставяне на статистически (математически) модел на природно-социалните системи чрез набор от показатели, разкриващи динамиката на социално-икономическите процеси и неравенства, и приложение на нелинейния анализ за обяснение на регионалните и локалните пространствени структури.

3. Обоснован е оптимизиран пространствен регионален модел за страната /районна схема/.

4. Предложен е усъвършенстван системен подход за управление на регионалното развитие в страната чрез приложението на регионални инструменти – икономия на мащаба, клъстерната политика, районната ефективност и кръговата икономика.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- Димов, Н., Кр. Стоянова, Регионалност, неравенства и райониране на националното пространство: стълбове за справедлива и ефективна политика, В Сб.: Европейски практики и национални рефлексии в планирането, Свищов, 2015 г.

- Стоянова, Кр., Реалност 5.0 – ЕС (и България) в търсене на подходи за ефективна (регионална) политика, В. Сб. Доклади от Шестнадесетата международна научна конференция „Членството на България в ЕС: Единадесет години по-късно“, УНСС, 2019 г.

Използвана литература:

1. Аджемоглу, Д. Джеймс А. Робинсън, Защо нациите се провалят? Къде са корените на просперитета и бедността?, изд. „Изток-Запад“, С., 2013 г.
2. Анализ на състоянието и тенденциите за промени в обхвата на районите от нива 1,2 и 3 в Република България в контекста на общата класификация на териториалните единици за статистически цели в Европейския съюз, Аналитичен доклад, С., 2013 г.
3. Аналитичен доклад за развитие и усъвършенстване на АТУ, Национален център за териториално развитие при Министерство на регионалното развитие и благоустройството, 2007 г.
4. Бедност и неравенства в България, Институт по пазарна икономика, С., 2015 г.
5. Ботев, Й., Административно-териториалното устройство на Република България, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012 г.
6. Борисов, Б., Новото регионално деление на България - формален акт или целенасочена политика, В: Knowledge - International Journal. Scientific papers, Skopje 2018 г.
7. Бояджиев, В., Новото райониране? Сб. Трансформиране и реструктуриране на отраслите при присъединяването към Европейския съюз, Свищов, 2006 г., 38-43 стр.
8. Бояджиев, В., Нуждае ли се страната от ново административно деление, В: ГСУ, кн.2 - География, т. 108, 2016 г.
9. Бояджиев, В., Регионални различия в равнището на българското стопанство. – Обучението по география, 3, 2000 г.
10. Бояджиев, В. Дихотомията URBAN:RURAL като основа за организация на територията, В: ГСУ, кн.2 - География, т.106, 2014 г.
11. Бояджиев, В., Регион, регионализъм, регионална политика в ЕС, В: ГСУ, кн. - География, т. 97, 2005 г.
12. Бродел, Ф., „Грамматика на цивилизациите“, изд. „Изток-Запад“, София, 2014 г.
13. Велев, Ст., М. Йорданова, Г. Гешев, Б. Колев, Опит за природно-икономическо (географско) райониране на България с приложение на многомерен статистически анализ. – Проблеми на географията, 1, 1984 г.
14. Владева, Р., Ивайло Владев, Практико-приложни аспекти на методите на регионалните изследвания при проучване на териториалните единици, В: Известия на Българското географско дружество, брой 41, 2019 г.
15. Генешки, М., Л. Георгиев, , Регионална икономика, изд. ЛИА, ФСО-ООД, С. 1995г.
16. Генешки, М., Регионална икономика, изд. Тракия-М, С., 2002 г.
17. География на България, т. 3 Физикогеографско и социално-икономическо райониране, ГИ при БАН, 1989 г.
18. География на България, ГИ при БАН, изд. Фор Ком, София, 2002 г.
19. Георгиев, Р., Стратегирание и конкурентоспособност, изд. ПринтМедия, С., 2013 г.
20. Дерменджиев, А., Териториалните общности като географска картина на социалните процеси, Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий", Година II, Университетско издателство "Св.св. Кирил и Методий", Велико Търново, 2018 г., с. 203-214
21. Дерменджиев, А., Социално-икономически и туристически региони на Балканите, В. Търново, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", ЦДО, 2015 г., 210 с.

22. Дерменджиев, А., Новата география: икономическа, социална или обществена?, Алманах "30 години катедра "География" във Великотърновски университет "Св. св. Кирил и Методий", В. Търново, Изд. "Абагар", 2014 г., с. 202-223
23. Димитров, Д., Геополитически и геостратегически съображения относно новото райониране на България, В: Сп. Геополитика, брой 4, 2019 г.
24. Димитров, Д., Приложение на интегралното (комплексно) социално-икономическо райониране при провеждането на регионалната политика в България, В: ГСУ, кн.2 - География, т. 99, 2007 г.
25. Димитров, Д., Регионалният модел „център–периферия“ на територията на Североизточна България: фактори за формирането му и ролята на транспортната инфраструктура за преодоляването на неговите негативни ефекти, В: ГСУ, кн.2 - География, т.109, 2017 г.
26. Димитров, Д., Административно-териториалното устройство: инструмент при провеждането на регионалната политика в България, В: ГСУ, кн.2 - География, т.107, 2016г.
27. Димов, Н. Географското пространство и регионалното развитие на България: новите измерения през XXI век, С., Унив. изд., 2002 г.
28. Димов, Н., Географските системи: еволюция, самоорганизация и управление. – В: Теоретични проблеми на географското познание. В. Търново, 1994 г.
29. Димов, Н., География на химическата промишленост, УИ СУ „Св. Климент Орхидски“, София, 1989 г.
30. Димов, Н., За същността на районната (географската) ефективност на промишленото производство. – Изв. на БГД, XXXII, 1984 г.
31. Димов, Н., Райониране, социално-икономически райони и регионално развитие на България, изд. Експрес, Габрово, 2012 г.
32. Димов, Н., Регионални измерения в социалното развитие на България: опит за нелинеен анализ, Фондация "Фридрих Еберт", Институт по социология БАН, 2009 г.
33. Димов, Н., Регионално устойчиво развитие на България: предимства, ограничения и синергетичен ефект, В Сб.: Евроинтеграция и устойчиво развитие, Фондация "Фридрих Еберт", Институт по социология при БАН, 2007 г.
34. Димов, Н., И. Марков, К. Стойчев, Балансирано развитие на районите в България – същност и главни инструменти. – Съюз на учените в България и развитието на науката и висшето образование, т. 2, 2005.
35. Димов, Н., Кр. Стоянова, Регионалност, неравенства и райониране на националното пространство: стълбове за справедлива и ефективна политика, В Сб.: Европейски практики и национални рефлексии в планирането, Свищов, 2015 г.
36. Доклад „ Анализ и оценка на ефективността на извършените АТП” , ФРМС Консулт, 2010 г.
37. Еврев, П., Не е време за административно-териториална реформа, В: Строителство Градът, бр. 3, 2015 г.
38. Зелена книга за териториално сближаване, пътят напред, Европейска комисия, 2008 г.
39. Икономически центрове в България, Институт за пазарна икономика, С., 2017 г.
40. Иновации БГ: Иновации и икономически растеж, Фондация „Приложни изследвания и комуникации", С. 2019 г.
41. Калецки, А., „Капитализъм 4.0, раждането на новата икономика след кризата“, Изд. Класика и стил, С., 2013 г.

42. Колев, Б., М. Грозева, Основни принципи на устойчивото териториално развитие на европейския континент. – В: Природният потенциал и устойчивото развитие на планинските райони. Сборник – доклади. Враца, 2001 г.
43. Личев, Т., Необходимостта от промени в административно-териториалното деление в Република България в контекста на членството ѝ в Европейския съюз, В: Известия на Българското географско дружество, брой 41, 2019 г.
44. Михайлов, В., Регионалната справедливост: същност и приложни аспекти. – Понеделник, бр. 7/8, 2006.
45. Маринов, В., А. Иванов, Измерването на пространствените различия като предпоставка за ефективна регионална политика. – В: География и туризъм. София, 2002 г.
46. Моллов, Б., Предложение за нови райони за планиране, В: Сп. Строителство Градът, 2018 г.
47. Милкова, К., Някои акценти в географските регионални изследвания, В: ГСУ, кн.2 - География, том 104, С., 2011 г.
48. Милкова, К., Природно-обществени райони/региони – теоретични фокуси и географски идентичности в България, С., 2017 г.
49. Милкова, К., Съвременните обществени процеси през пречката на социално-икономическата география, В: ГСУ, кн.2 -- География, том 110, С., 2018 г.
50. Николов, А., Как влияят икономическите центрове върху развитието на периферните общини, Институт за пазарна икономика, С., 2018 г.
51. Новата икономическа география, теория и практика, СУ „Св. Кл. Охридски“, ВТУ „Св.Св. Кирил и Методий“, изд. ЕКС-ПРЕС, Габрово, 2013 г.
52. Нургалиев, Р., М. Русев, Индикативни аспекти на географската ефективност в България, В: Сп. Геополитика, 3, 2012 г.
53. Отвъд БВП, СОМ (2009) 433 заключителен вариант
54. Патарчанов, Пл., Индустриално депресивни райони, С., 2017 г.
55. Петров, К., Подходи към пространствено развитие и регионализация на територията на България, В: Сп. Геополитика, бр.5, София, 2016 г.
56. Петров, К., проблемни аспекти при формиране на регионалната политика на България, В: Сп. Геополитика, бр.5, София, 2007 г.
57. Русев, М., Географска ефективност, справедливост и стратегия: основни взаимни зависимости, В: Сп. Проблеми на географията, кн. 1-2, София, 2012 г.
58. Русев, М., Обществена география, С., 2008 г.
59. Русев, М., Ранжиране и типологизация на областите и общините в България от гледна точка на устойчивото развитие. – Год. На СУ “Св. Климент Охридски”, книга 2 – География, т. 97, 2005 г.
60. Русо, Жан-Жак, „Избрани съчинения 1“, издателство „Наука и изкуство“, София, 1998 г.
61. Седми доклад за икономическо, социално и териториално сближаване на ЕС, Европейска комисия, 2017 г.
62. Славейков, П., Район или регион: Същност на понятията и тяхното приложение, В: 50 години Географски институт, 2000 г.
63. Социално-икономически анализ на районите в Република България, Национален център за териториално развитие при Министерство на регионалното развитие и благоустройството, С.
64. Стиглиц, Дж. Еврото, изд. „Изток-Запад“, София, 2016 г.
65. Стиглиц, Дж., Голямото разделение. Неравните общества и какво можем да направим за тях, издателство „Изток-Запад“, София, 2016 г.

66. Стиглиц, Дж., Цената на неравенството. Как днешното разделено общество застрашава бъдещето ни, издателство „Изток-Запад“, София, 2014 г.
67. Стойчев, К. Локализационни подходи за регионално развитие, С. Ун. Изд. Св.Св. Климент Орхидски, 2012 г.
68. Стоянов, П. Каква регионална география ни е необходима. В: География и туризъм. С., 2002 г.
69. Стоянов, П., Немската организация на пространството, изд. Атласи, С., 2009 г.
70. Фукояма, Фр. „Произход на политическия ред“, издателство „Изток-Запад“, София, 2015 г.
71. Шести доклад за икономическо, социално и териториално сближаване на ЕС, Европейска комисия, Брюксел, 2014 г.
72. Янков, Р., Регионални и местни аспекти на демографската ситуация и необходимостта от областни и общински демографски стратегии, Сборник доклади от годишна университетска научна конференция 28-28 юни 2019 г., НВУ "Васил Левски", Велико Търново, т. 8 Научно направление "Социални, стопански и правни науки", 2019 г., с 183-189
73. Янков, Р., За функционалното туристическо райониране на България - Туризъм, иновации, стратегии, Сборник с доклади от Юбилейна научна сесия по случай 50-годишнината от създаването на Колеж по туризъм – Бургас, Бургас, 2017 г., с. 233-240
74. Янков, Р., Депопулацията на Северна България, Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени – Сборник доклади, Научна конференция с международно участие, Вършец, 23. 09 – 25. 09. 2016 г., с. 293-300
75. Янков, Р., Съвременната динамика на населените места – от локални към регионални проблеми, Демографската ситуация и развитието на България – Форум, София, 26-27 февруари 2014 г., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 477-483
76. Янков, Р., Ролята на големите български градове в съвременната концентрация на населението (на примера на Пловдив и Варна) Междукултурен диалог и образование в Балканите и Източна Европа – Втора научна конференция с международно участие, Велико Търново, 2012 г., В. Търново: Изд. „ИВИС“, 2012, с. 181 - 189
77. Янков, Р., Аспекти на географското изследване на социалното неблагоприятие България, българите и Европа – мит, история, съвремие, Т. III, Научна конференция, Велико Търново, 31 окт. 2008, Велико Търново: Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 2009., с. 501 – 511
78. Bailly, A., The Region: A basic Concept for understanding local Areas and Global Systems, Cybergeography : European Journal of Geography, 1998
79. Contel, F., Concepts of region and regionalization: aspects of its evolution and possible uses to health regionalization, Saúde e Sociedade journal, vol. 24, 2015
80. David A. Aaker, 2011, Strategic Market Management, ed. John Wiley & Sons, Inc., University of California, Seventh edition
81. Gates, W., Why inequality matters, 2015
82. Hagget, P., Geography: a modern synthesis, Harper and Row, 1972,
83. Krugman, P., First nature, second nature and metropolitan location, National Bureau of Economic Research, Working paper No. 3740, 199
84. Michael E. Raynor, Joseph Bower, 2001, Lead from the Center, Harvard Business Review
85. Michelangel, A. Cities and Inequality, The journal of ESRA, vol.3, 2016, 47-60
86. Milkova, K., Territorial Justice and Regional Policy. – In: Human Dimensions of Global Change in Bulgaria. First International Conference. Sofia, 2005

87. Patarchanova, E., Rural areas as regional structure element of the territory, Global changes and regional challenges, Sofia, 2006, 286-293
88. Robert Stringer, 2000, How to Manage Radical Innovation, California Management Review, Summer
89. Rosu, L., Does geographical location matter?, European Journal of Geography, vol.6, 2015
90. Stiglitz, E., Sen, A. и Fitoussi, J. P., 2009, Доклад на Комисията по измерване на икономическите резултати и социалния напредък, http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
91. The economist, Inequality illusions, November 2019
92. Veneri, P. Well-being in cities and regions: Measurement, analysis and policy practices, The journal of ESRA, vol.2, 2017

Нормативни и стратегически документи:

93. Закон за административно-териториалното устройство на Република България, Обн. ДВ. бр.63 от 14 юли 1995г., изм. ДВ. бр.58 от 18 юли 2017г.
94. Закон за регионалното развитие, в сила 20 февруари 2004 г., изм. ДВ. бр.32 от 12 април 2005 г., отменен
95. Закон за регионалното развитие, в сила от 31.08.2008 г., изм. и доп. ДВ. бр.21 от 13 март 2020г.
96. Закон за туризма, в сила от 26.03.2013 г., изм. ДВ. бр.21 от 13 Март 2020г.
97. Закон за устройство на територията, в сила от 31.03.2001 г., изм. ДВ. бр.21 от 13 март 2020г.
98. Иновационна стратегия за интелигентна специализация на Република България 2014-2020 г.
99. Националната концепция за пространствено развитие (НКПР) е с период на действие 2013-2025 г.
100. Националната концепция за пространствено развитие (НКПР) е с период на действие 2013-2025 г., Актуализация 2019 г.
101. Национална програма за развитие: България 2020
102. Национална програма за развитие: България 2030

Интернет страници:

- <https://americangeo.org/>
- <https://www.geog.ox.ac.uk/>
- <https://ec.europa.eu/eurostat>
- <http://www.eurogeographyjournal.eu/>
- <https://ime.bg/>
- <https://www.mrrb.bg/>
- <https://www.namrb.org/>
- <http://www.ncrdhp.bg/>
- <https://www.nsi.bg/>